

Edvig Gribbenfeldt med sin hustru Catharina Sun
bearbetaren Kasts Enka. Glas-och Porcellains H
ustru Cath. Kamström från Hedemora, dito Lar
in Östhammar, dito Alexander Pettr
edwig Gribbenfeldt, och hustru C
ustru Cajsa Edfgren alle från Östb
gamla Herrgården. Glas-Porcel
ditto Kamström med sin hustru Cajsa Flinta, S
rån Öregrund, bo hos Johan Thunström på Präst
Niclas Kieelman från Södertälge med Järnsnide, f
Nedra Elsborg. Glas-och Porcellains Handland
ru och Stjuf-Son Joh. Pet. Österman från Öre
en Anders Jonsson Bajur på öfra Elsborg. Sol
Bennerborg med Wäffskjedat, bo hos Soldaten I
rtilleristen Gabriel Edfgren med hustru från St
jedat. Elias Pehrson och Pehr Swenson från V
a Hedman på Slagen.

KARL KARLSSON
JULARBO - STOCKHOLM

SEBASTIAN CASINGE

Den nationella minoriteten Romer i Dalarna i fyra sekler

Region Dalarna – Kultur och bildning

Den nationella minoriteten Romer
i Dalarna i fyra sekler

Text: Sebastian Casinge

Diarienummer: RD21/00950

Den nationella minoriteten Romer i Dalarna i fyra sekler

INNEHÅLL

Förord	3
Inledning	4
Syfte	4
Metod	4
Definitioner	5
Tidigare forskning	6
Historisk bakgrund	8
Resande i Dalarna	9
Kalderash-romer i Dalarna	21
Det mörka kapitlet – rasbiologi och registreringar	26
Resultat av kunskapsinventering	29
Förmedling	42
Sammanfattning	42
Slutnoter	45

FÖRORD

I DEN REGIONALA kultur- och bildningsplanen för Dalarna 2019–2022 uttrycker Region Dalarna att organisationen vill ”föra en aktiv dialog med de nationella minoriteterna och söka samarbeten samt öka medvetenhet och kunskap i majoritetssamhället om de nationella minoriteternas villkor”.

Romers historiska närvaro i Dalarna är relativt utforskad och okänd. Den romska minoriteten har delvis skiftat ansikte under historien, utifrån att nya grupper invandrat till Sverige från olika delar av omvärlden med olika språk och delvis olika traditioner och kultur. Att därför begränsa Region Dalarnas arbete till samtidens romer, begränsar även möjligheten att förstå djupet och omfattningen av minoritetens påverkan på majoritetssamhället genom århundradena. Genom att inventera minnesinstitutioner med uppdrag inom regionala kulturverksamheter, önskar vi medvetandegöra regionens kultur- och bildningsverksamheter om romers närvaro, och kanske även frånvaro, i regionala arkiv och samlingar.

Syftet med föreliggande rapport är att öka medvetenhet och kunskap om romers villkor i Dalarna och att sammanställa en lägesbild över den befintliga kunskapen om romers historiska närvaro i regionen. Vi hoppas att rapporten kan komma till nytta, inte bara för Region Dalarna, utan även andra aktörer, såsom Dalarnas kommuner, länsstyrelse, högskola och andra regioner.

Rapporten kan i förlängningen även bidra till att öka och bredda allmänhetens kunskap om romer och möjligtvis nyansera bilden och öka nyfikenheten att bidra till ny kunskap om romers liv i Dalarna. Genom en ökad spridd kunskap hoppas vi att fler aktörer i regionen blir inspirerade att ta sig an uppgiften att främja romers språk och kultur på allvar. En viktig uppgift är att bryta tystnad kring en stigmatiserad grupp som under lång tid inte själva haft något att vinna på att berätta om sina historiska rötter eller sin kultur.

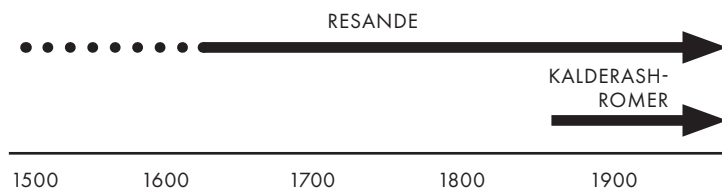
Malin Lagergren
Kultur- och bildningschef
Region Dalarna

Erik Arrhén
Samverkansstrateg
Region Dalarna

INLEDNING

FÖR ATT TILLGODOGÖRA sig denna text är det viktigt att förstå att den nationella minoriteten romer består av flera olika grupper med längre eller kortare historia i Sverige. Begreppet romer är på så vis ett paraplybegrepp och den nationella minoriteten romers historia rymmer mer än en berättelse.

Tidsramen för studien är från äldsta tider till 1950. Utifrån denna avgränsning blir två grupper inom minoriteten aktuella. Dels *de resande* vars ursprung kan ledas tillbaka till romsk invandring under femton- och sextonhundratalet. De har i äldre tid kallats "tattare" och "skojare" men även "zigenare". Dels *kalderash-romer* som började resa i Sverige på 1870-talet. De har sina rötter i Valakiet i trakterna av nuvarande Rumänien. Kalderash-romerna kallades länge (svenska) "zigenare", senare "svenska romer", och är sannolikt den grupp som de flesta associerar till idag när de hör begreppet "romer".

SYFTE

SYFTET MED PROJEKTET har varit att identifiera och synliggöra länets romska kulturarv och kulturmiljöer. Vilken kunskap finns om romer i Dalarna i historisk tid och var finns spåren? Förutom att inventera Regionens egna kulturarvsinstitutioner har syftet varit att vända sig till hembygdsföreningar, privatforskare och allmänheten för att åstadkomma en kunskapssammanställning.

METOD

PROJEKTET HAR UTGÅTT från den metod som användes i projektet Ohtsedidh om samiska kulturyttringar i Mellansverige. I Dalarnas museums förstudie till Ohtsedidh sägs: "Samerna förekommer i arkivkällorna men är detta till trots en närmast okänd del av vårt kulturarv och vår kulturmiljö. Samernas bosättningar och näringar har inte avsatt samma manifesta spår i landskapet som t.ex. de efter bondesamhället." Dessa ord är minst lika giltiga för den romska historien som är

så djupt sammanflätad med de samhällen i vilka man levde och rest. Här finns mycket få bosättningar att gräva ut och spåren av en materiell kultur är få. De äldre föremål som man tillverkat och handlat med har så gott som alltid förlorat sin kontext och blivit anonyma och nästan omöjliga att skilja från övrig "allmogekultur".¹ Som vi ska se är det till övervägande del skriftliga källor som vittnar om minoritetens historia i länet.

Projektet har gjort en inventering som innefattat följande delområden:

1. Genomgång av FMIS och Ortnamnsregistret. Sökningar efter intressanta platser i det digitala Ortnamnsregistret samt FMIS har genomförts.
2. Dalarnas museums samlingar. Vad finns i museets samlingar som kan kopplas till romer? Detta gäller allt från arkiv, bilder, föremål och topografisk litteratur.
3. Upprop till länets hembygds- och släktforskarföreningar och genom Folkmusikens hus. Genom bland annat Dalarnas Fornminnes- och Hembygdsförbund har ett upprop gått ut till lokalföreningarna.
4. Digital tipsakt. En digital tipsakt har upprättats för tips på spår av romers historia i Dalarna.
5. Kartlägga "privatforskning". Den kunskapsuppbyggnad som skett avseende den romska minoritetens historia i Dalarna har till stor del utförts av privatpersoner och forskare som är mer eller mindre löst knutna till institutioner. Merparten av denna forskning är opublicerad. Av den anledningen har det varit nödvändigt att ta kontakter för att om möjligt ta del av denna kunskap.

6. Statliga registreringar och folkminnesuppteckningar. På tidigt 1940-tal genomfördes på Socialstyrelsens initiativ inventeringar av landets alla "tattare" och "zigenare". I vilken utsträckning registrerades personer från Dalarna och under vilka omständigheter? Vid samma tid samlades folkminnesuppteckningar in av Nordiska museet. Finns något om Dalarna i detta material?

Därutöver har tryckt litteratur som bedömts ha relevans för projektet gått igenom. För att komplettera uppgifterna om i synnerhet kalderash-romernas historia i länet har stickprov gjorts i Kungliga bibliotekets databas Digitaliserade dagstidningar.

DEFINITIONER

– begreppen "tattare", "skojare", "zigenare" och romer

BEGREPPET ROMER ÄR idag den neutrala benämningen på det eller de folk som "anses härstamma från norra Indien och som spritts bl.a. över Europa" (Svenska akademiens ordlista). Romer har funnits i Europa i omkring tusen år och sprid sig över kontinenten i en tid som föregick nationalstaterna. Allt eftersom nationalstaterna fick fastare former blev olika grupper knutna till olika länder. På så vis utvecklades över tid egna särdrag under påverkan av de samhällen man levde i.

Den äldsta benämningen på romer i svenskan är "tattare" som i över hundra års tid var den enda som användes. Från 1628 har begreppet "zigenare" använts parallellt med "tattare" och ända in på 1800-talet kan dessa beteckningar vara

helt utbytbara. I det egentliga Sverige användes benämningen om förfäderna till dagens resande. Ytterligare ett begrepp är ”skojare” som i Dalarna ofta använts om resande. Det anses vara ett inlån från holländskan och ska ursprungligen beteckna en tiggare eller landstrykare.²

När kalderash-romer började resa i Sverige på 1870-talet uppstod ett behov av att i språket skilja dem från de resande. Grupperna skilde sig uppenbart från varandra vad gällde kultur, språk, klädedräkt med mera och kontakterna mellan grupperna var begränsade. Den gamla benämningen ”zigenare” blev snart etablerad som benämning på kalderash-romerna. De resande, som levte hundratal år i Sverige, framstod genom sin anpassning till det svenska samhället som mycket mindre exotiska och främmande. De resande kallas från denna tid och framåt i allmänhet ”tattare”. Två ursprungligen synonyma beteckningar hade på så vis fått skilda betydelser. Under 1900-talet uppluckras så småningom det starkt nedvärderade begreppet ”tattare” och användes även om människor som inte var resande.

Även om resandegruppen ingår i den nationella minoriteten romer är det många resande som inte identifierar sig som romer. Det beror förmodligen på att begreppet inte har en historisk förankring inom gruppen och uppfattas ha en mycket stark koppling till romska grupper som kommit till Sverige i senare tid.³

När ”romer” och ”romskt” används i denna text är det i en övergripande betydelse, inte syftande på en specifik grupp. Av trohet mot källorna används begreppen ”tattare”, ”zigenare” och ”skojare” löpande i denna text, men inom citationstecken.

TIDIGARE FORSKNING

NÅGON PUBLICERAD FORSKNING med fokus på romer i Dalarna i äldre tid existerar inte. I en så pass sentida och ambitiös publikation som *Ett mångkulturellt landskap* utgiven 2006 av Dalarnas hembygdsförbund saknas exempelvis perspektivet helt. Kerstin Ankerts uppsats i etnologi ”Vem var skojare? En lokalundersökning av tattersläkter i Folkare” bör dock nämnas (1983).⁴ Ankert skriver om några familjer i Folkare härad med ett grundmurat rykte att vara ”skojare”. Uppsatsen bygger på fältintervjuer och behandlar familjernas status i bygden, deras yrken och inte minst hur de själva och omgivningen förhöll sig till det faktum att familjerna sågs som ”skojare”. Som inkomstkällor för familjerna i fråga nämns gårdfarihandel, småhantverk, plåt-, bleck- och kopparslageri samt förtening. Uppsatsen beskriver dels de kontakter och det utbyte som fanns mellan de resande och den övriga orsbefolkningen, dels de konflikter som kunde uppstå. Ett exempel på det sistnämnda är när en resandefamilj flyttade från Östanbyn i Grytnäs 1919 och stugan förstördes av orsbefolkningen för att hindra andra ”skojare” från att bosätta sig i den. Vid kontakt med Ankert har hon kommenterat: ”Det var en annan tid för trettio år sedan. Så var det exempelvis ganska svårt att komma till tals med de personer jag ville ha kontakt med. Man hade levat stigmatiserat liv som man ville komma ifrån – och till stor del hade kommit bort ifrån. Jag var därför, minns jag, väldigt rädd för att skada deras tillvaro med undersökningen. Annat var det när det gällde intervjuer med allmänheten. De var ivriga att berätta om ”skojarna”. Tyvärr finns inte något primärmaterial bevarat av undersökningen.

Om Tartare.

11 265

Wi **C**X**X** medh **G**udz nådhe/ **S**weriges/ **G**öthes

och **V**endes **K**onunghs och **A**rssförste/ **S**torförste til **F**inlandh/ **H**ertigh uti **S**kåne/ **E**stlandh/ **L**ufflandh/ **S**arclen/ **B**reihen/ **V**erden/ **S**tettin/ **P**ommern/ **C**assuben och **V**enden/ **F**örste til **R**ügen/ **H**erre öfwer **I**nger/ **m**anlandh och **W**ismar; **S**å och **P**alz/ **G**refweidh **R**hein i **D**eyern/ til **H**üllich/ **S**lewe och **V**ergen **H**ertig/ etc. **G**öde witterligt/ huruledes/ åndoch för dette/ hafwer warit påbudt/ at **T**artare och **Z**igeuner, icke måge tillåtas/ af/ och til passera, och stryka öfwer **L**andet/ efter theras wille; **S**å förnimme **W**ij lifwål ogerna/ at sådane **F**örbudh/ icke noga attenderes/ uthan fast mehre synes wara råfåde uti någon förgådenheet/ efter som **K**lagemåhl för **D**h inkomme/ dedh bemelte **T**artare eller **Z**igeuner, begynne hoptgide sig låta se uti **L**andet/ så randes omkringh uti **P**rovincierne/ och jemte allchanda ogudhachtigheet/ som af them begås/ medh **S**pådomar/ **L**ågn och **Z**usfwerij/ sampt andre oloflige medel/ tilfogandes **W**åre **U**ndersåthare ett stort beswär: **H**warföre och **W**ij åre förorsakade mehre bemelte **P**åbudh öpreppa/ och å myo uthgå låta/ gøre dedh här medh och i dette öpne **B**refsz krafte/ jämwoål befalla **W**åre **Ö**fwer **S**tåthollare/ **G**ouverneurer och **L**andzhöfdingar/ så och **B**orgmestare och **N**ådih i **S**tåderne/ at när dhe förnimme sådant partie wara förhanden/ dhe då låta strax taga dhem widh **H**ustoudet/ och ther någon iblandh them finnes öfwerlyg at medh **Z**usfwerij/ eller annan otillbörligh act och misgjerningh/ then/ som för år wordit obserwerat, uthan widare förtrågan och rättgångh/ låta straffa til **L**iffwæt/ mån them andre föra uthur **G**ouuernementen/ **H**öfdingedömen och **S**tåderne/ communicerandes ther om medh näste **G**ouverneur, **L**andzhöfdinge eller **S**tadh/ at så snart the komma uthur the ene **L**åhnet/ idedh andre/ eller uthur den ene **S**taden/ til den andre/ den och giør dedh samme/ och thet så widare/ til dedh dhe helt åre drefine uthur **K**åfret. **W**ij wete och bemelte **T**artare här medh hafwa warnat/ och allswarligen förbudt/ at dhe/ efter tre **M**ånaders tidh/ efter dette **D**atum, icke fördriffe sig/ at finnas in om **W**åre **K**åfret/ widh sådant **S**traff/ som här tilförende år förmeldt. **D**er alle som wederböre/ hafwe sig/ at efterrätta. **T**il yttermehe wiso/ år detta medh **W**åre **K**ongl. **S**ecret, och **W**åre **H**ögtråfde **E**lfstel. **K**. **S**trumoders/ sampt dhe andre **W**åre/ och **W**åre **K**åfrets respectiue **F**örmyndares och **N**egerings **U**nderskrifte bekråftat. **D**atum **S**tockholm den **14**. **M**aij, **A**nno **1662**.

Hedewig Eleonora.

Per **B**rahe/ **G**refwe til **W**isingsborg/ **S**. **K**åfrets **D**roget.

Axel **L**illie/ uti **K**åfret **M**arskens ställe.

Nicolaus **P**rahe/ i **K**åfret **A**dmiralens ställe.

Magnus **G**abriel **D**e la **G**ardie **S**. **K**. **C**ansler.

Gustavus **S**oop/ i **K**åfret **S**tammestarens ställe.

FOTO: SEBASTIAN CASINGE

Karl X Gustavs plakat från 1662 stadgade att "tartare och zigeuner" hade tre månader på sig att lämna landet frivilligt. Därefter skulle de när de påträffades gripas och drivas ur riket.

Spridda uppgifter av relevans för projektet ingår i en mängd tryckta arbeten och artiklar. I rapporten *De resandes kulturarv* (2020) ingår till exempel ett antal exempel som rör Dalarna.

HISTORISK BAKGRUND

DET TIDIGASTE BELÄGGET för romer i Sverige anses allmänt vara från Stockholm 1512. Då gästades staden av ett trettiotal familjer ”tatra”, ”en part aff thet folket som fara omkring ifrå thet ena landet til thet andra”. De sa sig vara komna från ”Klene Egiftii land” och deras ledare hette Antonio, ”en greffue met sine grefwynne”. Det ska ha varit första gången detta folk sågs i landet. Antonios sällskap tycks ha kommit från Danmark och Skottland och är ett exempel på hur romska familjegrupper under senmedeltiden spred sig norrut genom Europa.⁵

För 1500- och tidigt 1600-tal är källorna kortfattade och de arkiv som en gång existerat är endast delvis bevarade. Beläggen för ”tattare” är fragmentariska och svåra att binda samman. Men det finns spridda uppgifter om ”tattare” från hela landet och av dessa får man intrycket att man oftast reste familjevis över stora områden i så kallade partier eller följen. Namnformerna är vanligtvis svenskklingande.⁶

Attityden från statsmakten var hela tiden hård och 1637 utfärdades den första kungörelsen riktad mot ”tattare och zigenare”. När de påträffades kunde männen avrättas utan rättegång medan kvinnor och barn skulle drivas ur riket. Denna lag mildrades ett par år senare, men fortfarande kunde ”tartare” som misstänktes för brott avrättas utan rättegång. Som så ofta i äldre tid tycks praxis ha varit mildare än lagtexterna.

Först mot slutet av 1600-talet blir källorna rikare och från denna tid går det att genealogiskt binda samman dåtidens ”tattare och zigenare” med senare tiders resande. De ”tattare” som nu förekommer i källorna har påfallande ofta tyskklingande namn och är inte sällan födda utanför Sveriges gränser. Nästan samtliga män tjänade en tid av sina liv som soldater i den svenska armén och i flera fall kan man misstänka att de rekryterats på kontinenten. Det är dessa familjer som gång på gång dyker upp som förfäder till senare tiders resande.⁷

Vid samma tid blir en del av männen antagna som borgare i städer som Gränna, Hjo, Vimmerby och Falköping. De blir då antagna som häktmakare, en slags småhantverkare i metall som bland annat tillverkade häktor att hålla samman kläder. Häktmakarna befann sig ofta på resa mellan marknader och det är oklart i hur stor utsträckning man verkligen levde i den stad som man skattade till.⁸

Under 1700-talets första hälft bedrevs en aktiv utvisningspolitik riktad mot ”tattare och zigenare”. De skickades då oftast till Norge eller Pommern för att drivas ur riket och deportationerna slog hårt mot den lilla grupp som fanns i landet. Mot 1700-talets mitt upphör deportationerna. Kanske för att ”tattarna och zigenarna” i landet då sedan länge hade en fast anknytning till Sverige: de var födda här och det kunde vara svårt att definiera vad en ”tattare eller zigenare” egentligen var. Var det något oföränderligt och av naturen givet eller kunde man upphöra att vara det? Var man fortfarande ”tattare” om man förnekade det, om ens mor var infödd svenska eller om man själv var gift med en? Var man fortfarande ”tattare” efter ett par generationer i Sverige?⁹

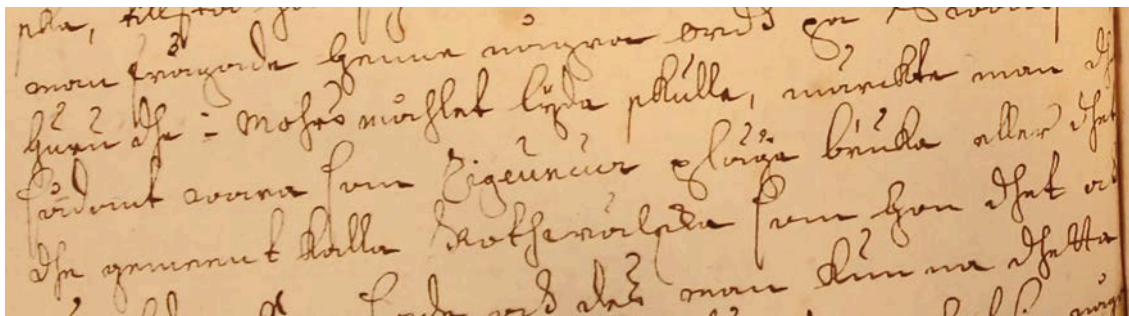
RESANDE I DALARNA¹⁰

DET ÄR MÖJLIGT ATT "tattare" reste i Dalarna redan under 1500-talet. I ett brev daterat 1577 från Johan III till Stockholms ståthållare omtalas att "tattarna" som befann sig i huvudstaden skulle deporteras till Norge genom Dalarna till norska gränsen. Anledningen var förmodligen att man trodde att de kommit den vägen in i landet.¹¹

Det i dagsläget äldsta säkra belägget är från 1622. Det är en anklagelse som togs upp i Västerås konsistorium riktad mot kyrkoherden Laurentius Erics Angermannus i Åls socken i Dalarna. Vid denna tid skulle landets präster följa ärkebiskop Laurentius Petris påbud från 1560 som stadgade att präster inte skulle ha något att göra med "tattare", varken döpa deras barn eller begrava deras döda.

Detta hade kyrkoherde Laurentius brutit mot och begravt en "tattare". För det hade Åls kyrka fått fem daler i gåva av "tartarnes folk". Konsistoriet beslöt att Laurentius skulle böta två daler och att de fem dalerna skulle tillfalla domkyrkan. Även sockenborna fick böta tre daler för att de bistått sin präst vid begravningen.¹² Kyrkoherde Laurentius klarade sig ändå förhållandevis lindrigt undan. Sämre gick det för hans kollega Ericus Petri Munketorpensis i Dingtuna i Västmanland som avsattes 1597 efter att ha givit "de uppenbara Guds föraktare tattarne" nattvarden.¹³ Det var först i och med kyrkolagen 1686 som prästerna tilläts befatta sig med "tattare".

Nästa säkra belägg är från 1699. Då greps ett följe med "löst folk" i Mora och skickades till

"Tillspond om hon kunde något annat språk än swänska, tillstod hon sig kunna des morsmähl, och tå man frågade henne några ord på swänska huru de i mohrsmålet lyda skulle, märckte man dhe sådant wara som Zigeuneur pläga bruka eller det dhe gement kalla Rothwälska som hon det också nämbe".¹⁶

Falun.¹⁴ Där förhördes de i rådhuset om vilka de var och vad ärende de hade i orten. Sällskapet bestod av tre storfamiljer där flera av männen hade tjänat i det militära. Flera var trumslagare, ett vanligt yrke bland resande vid denna tid. Familjerna tycks alla ha varit knutna till Hjo på något vis. Två personer uppgav sig vara födda på andra sidan Östersjön, i Glückstadt och Stettin. De tre familjerna – vars namn var Lorentz, Smello och Henriksson – omtalas som ”tattare och zigenare” i samtida källor från andra delar av landet.

Förutom svenska och i något fall tyska, talade familjerna ett språk de kallade ”morsmål” eller ”rotvälska”. Rätten kände igen det som ”zigenarnas” språk. Det tyder på att romani inte var en obekant företeelse i Falun vid denna tid, kanske för att ”tattare” var mera vanligt förekommande än vad arkiven ger intryck av? Vad familjerna livnärde sig av framgår inte, men häktmakararbete, hästbyten och hästhandel nämns i förbigående. Av rättens frågor förstår man att kvinnorna misstänktes ha spått och signat, en vanlig anklagelse mot kvinnliga ”tattare och zigenare” i äldre tid. En av kvinnorna berättade att hennes mor varit ”tattare” men hennes far ”svensk soldat”, formuleringar som påminner om sådana man finner i deportationsärenden under sjuttonhundratalet.¹⁵

I förhören sägs att orsaken till att man befann sig i Dalarna var för att träffa släktingen Peter Lorentz. Peter Lorentz och hans hustru Susanna Hansdotter Wismar är något av nyckelpersoner till förståelsen av de resandes ursprung. Paret har en mängd ättlingar bland senare tiders resande, inte minst i Dalarna. Mycket riktigt befann sig Peter Lorentz i Dalarna: vid samma tid som förhören

Anna Maria Adamsdotter beskriver i en rättegång hur hon använde ett ”formerat ben” i form av en döds-kalle som hon grävde ner i fähus. Benet är eventuellt identiskt med ovanstående föremål från Göta hovrätts arkiv.²¹

hölls i Falun döptes hans dotter i Söderbärke. Föräldrarna liksom flera av vittnena sägs vara från Hjo.¹⁷

Sommaren 1714 förhördes häktmakaren och Södertäljeborgaren Per Jönsson Hellbom Lindgren och Anna Maria Adamsdotter i Falun efter att ha använt sig av misstänkta pass. Bägge är kända som ”tattare och zigenare” i samtida källor.¹⁸ Anna Maria Adamsdotter har efterlämnat en mening

Skarprättarsläkternas relation till äldre tiders "tattare och zigenare" är fortfarande oklar, men grupperna förekommer tillsammans i källorna från äldsta tider. Flera av Faluns skarprättare har ättlingar bland resande. Svärd och bila använda i Dalarna.²⁵

på romani i en dombok i Karlskrona 1709, det äldsta kända språkprovet i Norden.¹⁹ Det är känt att Adamsdotters familj reste i Dalarna även på 1720-talet. Vid Hedemora övernattade de i ett sameviste och en ung "lappiga" följde med dem på vandring. Adamsdotters tanke var att "lappigan" "skulle göra lappungar och nåhldynor, då Maria wille skaffa henne tenn och afsättning på sitt arbete". Det är förmodligen den tidigaste källan till ett möte mellan romer och samer. Mot bakgrund av detta faller Adamsdotters son en intressant kommentar. Han tyckte det var en dålig idé att ta

med "lappigan" då "hon är hwit och de swart, tö hända sade han, wi komma illa uth för henne, när wi komma in nogorstädes". Adamsdotter utvisades till Ryssland 1728.²⁰

Som tidigare nämnts blev en del "tattare och zigenare" redan på 1600-talet antagna som borgare i småstäderna i södra Sverige. Det tycks dock inte ha förekommit i Dalarna. Men i källorna finns en plats som oftare än någon annan förekommer i samband med "tattare och zigenare": skarprättargården i Falun. Där vistades exempelvis kringresande mässingsarbetaren och "zigenaren" Ludvig Detlofsson med sin familj 1728. Ludvig berättade att han varit till Skultuna bruk och köpt mässing av vilket "han giordt liuscronor åt åtskilliga kyrkor, och hafwer nu probsten Iser betalt cronor åt Gräsmarks kyrkia".²² Det är fullt möjligt att Ludvig även sålde ljuskronor till kyrkor i Dalarna. Skarprättarhuset omnämns även i ett deportationsärende från 1728. En av "zigenarna" som skulle utvisas var änka efter en skarprättardräng som rest runt och valackat hästar med bödeln i Falun. Familjen hade ofta uppehållit sig i skarprättarhuset och några av parets barn var födda i Dalarna.²³ Vid samma tid förhördes "tattaren", "zigenaren" och finske flyktingen Mats Tomasson Renhult i Falun. Han hade som ung farit omkring landet och gjort häktmakararbete till dess han träffade sin hustru som var piga hos skarprättaren i Falun.²⁴

Även under 1700-talet var soldatyrket vanligt men gradvis kom nya näringar att ta över. Under sjuttonhundratalet grundades ett stort antal glas- och porslinsbruk i Sverige. Statsmakten ville hjälpa bruken att sprida sina varor och gav dem rättighet

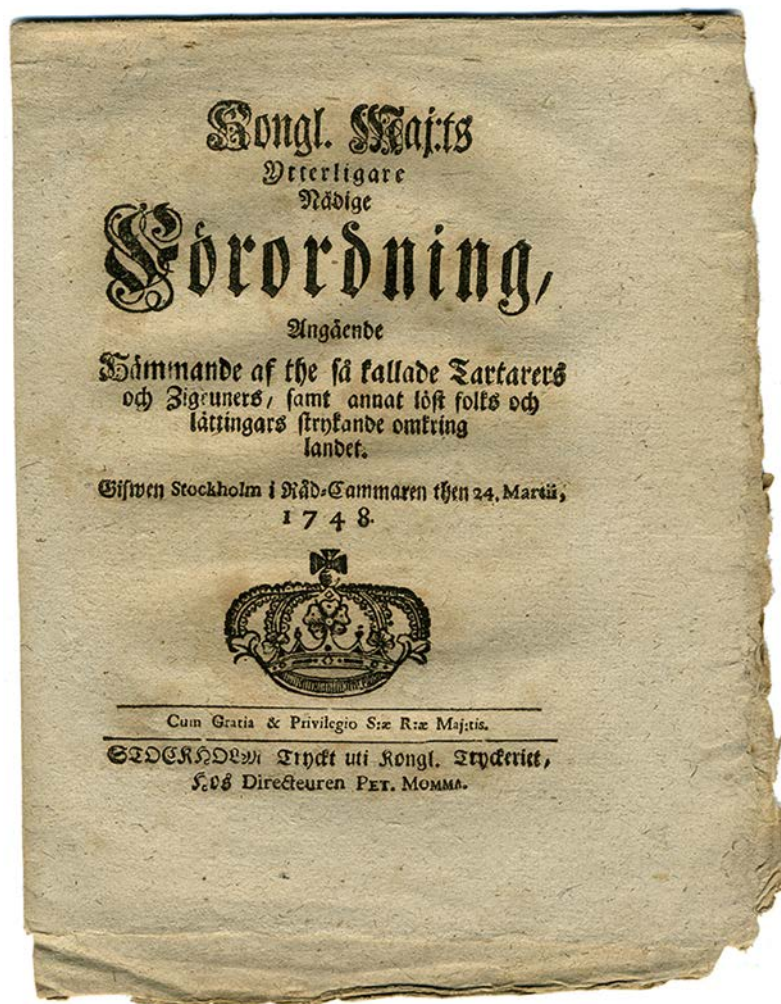

FOTO: SEBASTIAN CASINCE

1748 års förordning gav konungens befallningshavande rätt att straffa "tattare och zigenare" som strök kring landet med tio till femton par spö utan att målet handlagts i domstol. Andra "landstrykare", som "judar, trådragare, häktmakare, lin dantsare och flere sådane gycklare" utan giltiga pass skulle bestraffas med fyra till sex par spö och först andra gången med tio till femton par spö.

att sända ut så kallade glas- och porslinsförare. De skulle handla med brukens varor på landsbygd och marknader och var berättigade till inrikes pass.²⁶ Pass var en nödvändighet för att kunna resa obehindrat och kanske just av den anledningen återfinns mot 1700-talets slut många resande som glas- och porslinsförare.²⁷ Försäljningen gick också att kombinera med livet som soldat under de tider på året som man var permitterad. Värt att notera är att även kvinnor reste med glas och porslin.²⁸

Redan tidigt kom glas- och porslinsförarna att anklagas för att använda handeln som en täckmantel för annan verksamhet, till exempel så kallat landsköp eller olaga gårdfarihandel. Statsmaktens önskan att understödja bruken krockade på så vis med regionala myndigheters önskan att begränsa den rörlighet man såg som icke önskvärd.

Denna konflikt kommer till uttryck i en kungörelse från Falu landskansli införd i *Inrikes tidningar* 1777. Där sägs ”skojare wimla i landet mera än

någonsin i förra tider”. ”Skojarehopen” utökas av glas- och porslinsförarna vilka ”nyttja tillfället at stryka städer och landsbygden omkring [...] ja, ända derintil at Ziguener och Tattarer i slika wärfd blifwit brukade”. Därför kungjorde man nu att inga andra pass gällde inom Stora Kopparbergs län än för glas- och porslinsförare som sålde sina varor i öppna bodar på marknaderna. Om någon påträffades på landsbygden så skulle man oberoende av passets formulering använda sig av 1748 års förordning om ”hämmande af the så kallade tartarers och zigeuners, samt annat löst folks och lättingars strykande omkring landet”. Det var alltså fråga om en lokal begränsning av passens giltighet riktad exklusivt mot glas- och porslinsförare.²⁹

Men glasförare fortsatte ändå att resa i länet, till exempel bröderna Axel Hurtig och Fredrik Lind från Limmareds bruk. 1781 hade de stämt möte på Folkärna gästgivargård med ”sin kusin” Detlof Pettersson Rosenberg för att göra upp om

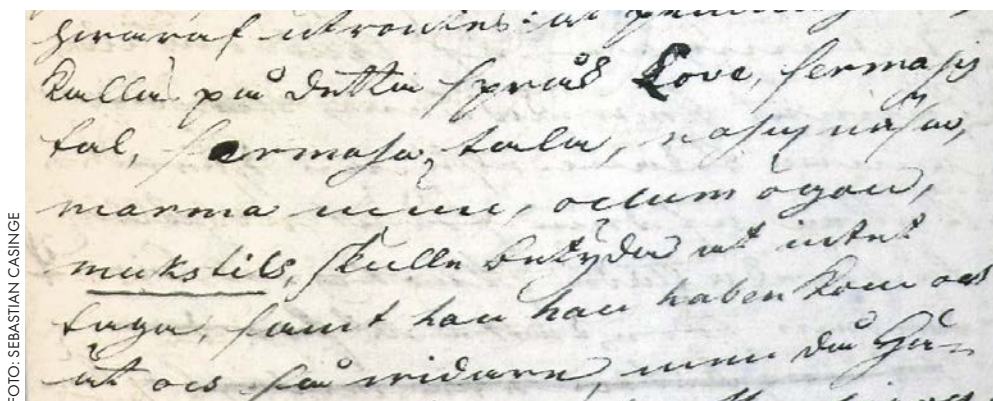

FOTO: SEBASTIAN CASINIG

”...penningar kallas på detta språk Love”

Widig Gribbenfeldt med sin hustru Catharina Flinta från Öregrund, bo hos Grufwearbetaren Kasts Enka. Glas- och Porcellains Handlanden Eric Edfgren, jämte hustru Cath. Ramström från Hedemora, dito Lars Edfgren och hustru Anna Sophia Ahman från Östhammar, dito Alexander Pettersson och hustru Charlotta Pettersson, dito Hedwig Gribbenfeldt, och hustru Catharina Edfgren, dito Galtin Pettersson och hustru Cassa Edfgren alle från Östhammar, bo hos Grufwearbetaren Norberg på gamla Herrgården. Glas- Porcellains och Specerie Handlanden Daniel Ramström med sin hustru Caisa Flinta, Sonen Johan och Dottren Caisa från Öregrund, bo hos Johan Thunström på Prästetågten. Affkebade Troskuffen Niclas Kieelman från Södertälge med Järnsmide, bor hos Grufwearbetaren Bjek på Nedra Elisborg. Glas- och Porcellains Handlanden Johan Wallengren med hustru och Stjuf-Son Joh. Pet. Österman från Öregrund, bor hos Grufwearbetaren Anders Jonsson Bajur på öfra Elisborg. Soldate Enkan Stina Lind från Wenersborg med Wåffjedar, bo hos Soldaten Mårt på Prästtågten. Affkebade Artilleristen Gabriel Edfgren med hustru från Stockholm med Korgar och Wåffjedar. Elias Pehrsson och Pehr Swensson från Wåstergötland, bo hos Christina Hedman på Slagen.

FOTO: (KUNGLIGA BIBLIOTEKETS DATABAS) SVENSKA DAGSTIDNINGAR

De resande var under marknaderna inkvarterade i privata hem i staden.

giftermål med Rosenbergs dotter. Rosenberg, som var valackare och länshästbotare för Gävleborgs län, var barnbarn till ovan nämnde Peter Lorentz och hade som ung utvisats till Pommern som "zigenare".³⁰ När Axel och Fredrik anlände till gästgivargården var Rosenberg fullt upptagen med att bota en sjuk häst för en bonde från Östanfors. Senare på kvällen uppstod ett bråk som Axel och Fredrik var inblandade i. I rättegången som följde kallas de genomgående för "skojare" och flera vittnen berättade att de hört Axel och Fredrik tala ett främmande språk. De sa själva att språket var "boråsmål", det vill säga västgötaknallarnas månsing. De få glosor de yttrade i rätten härrör från romani och månsing men några är av okänt

ursprung och kanske påhittade.³¹ Bland resande har det långt fram i tiden funnits ett motstånd mot att lämna ut romani och man får intryck av att Axel och Fredrik var av samma mening. Bröderna förekommer 1764 i en rättegång i Skåne där en mening på romani ingår.³²

En uppfattning av hur vanligt det kunde vara med resande på marknader får man av en notis i *Fahlu weckoblad* 1794. I notisen kungörs hos vilka glas- och porslinsförarna logerade under marknaden. Samtliga – knappt trettio stycken personer – hör till resandesläkter.³³

När så Dalarnas första glasbruk grundades på Sandön i Venjans socken 1799 rekryterades tidigt

Glas föräret

Platå föräret	Pehr. Hegerst	1
1 ^{te}	Jean Hegerst	1
2 ^{te}	Carl Ahman	1
3 ^{te}	Juliana Barot	1
4 ^{te}	Nicklas Allmen	1
5 ^{te}	Dan. Ramström	1
6 ^{te}	Pehr Fagerberg	1
7 ^{te}	Mabr. Fagerberg	1
8 ^{te}	Jonas Kullvrom	1
9 ^{te}	Gersh. Allmen	1
10 ^{te}	Joh. Br. Grenlund	1
11 ^{te}	Olof Kungård	1
12 ^{te}	Falleri Pettersen	1

Mantalslängd för Johannisholm 1806 och flaska möjligen tillverkad vid bruket.

resande som glasförare till bruket. Det framgår av husförhålls- och mantalslängder för 1800-talets första årtionde. För år 1806 listas exempelvis tretton glasförare med hustrur och drängar i mantalslängden varav samtliga hör till resandesläkter.³⁴ Myndigheterna fortsatte begränsa glasförarnas rörelsefrihet genom kungörelser i *Fablu weckoblad*. Marknaden 1807 kungjordes att glas- och järnhandlare, ”skojare och västgötar förbjöds att färdas på stadens gator eller byta hästar. Glas- och järnhandlare skulle sälja sina varor på Stora torget, men den som inte hade med sig några varor eller var ”skojare” skulle genast avvisas från staden. Husägare skulle inte låta någon ”skojare”, glas- eller porslinshandlare få ta logi innan de uppvisat borgmästarens särskilda tillstånd att få vara i staden.³⁵

Flera av de som var glasförare vid Johannisholm var skrivna i Strömsheden i Järna socken. Här bodde familjer av resandesläkt i flera årtionden och tycks ha tillhört platsens tidigaste inbyggare. Bland annat var Maria Kristina Almin (”Marja Meldal”) som ung skriven här, en kvinna som Eilert Sundt beskriver utförligt i sitt klassiska verk om resande i Norge, *Beretning om fante- eller landstrygerfolket i Norge* (1850).³⁷

Glasförarna var ofta även valackare, det vill säga hingstkastarerare.³⁸ Att valacka hästar har varit en vanlig inkomstkälla bland resande fram till sekelskiftet 1900. Ett sådant ingrepp gjorde hästen lugnare och mer lämplig för arbete och valackarna var därför mycket viktiga i bondesamhället. Men valackandet var omgivet av tabuföreställningar och utfördes ofta av just resande.³⁹

Man får inblick i ett ganska typiskt liv för en

valackare när man läser förhöret med Karl Peter Flinta som greps i Södermanland 1818.⁴⁰ Flintas bror hade varit glasförare för Johannisholm och själv var han glas- och porslinsförare, artillerist och järnhandlare. Det enda hantverk han kunde var att skära ut hästar. Han berättade att han blivit antagen som valackare i Grangärde för att betjäna socknen med sitt hantverk. Trots detta hade han inte blivit mantalsskriven eller fått laga försvar någonstans. Allt han hade att visa upp var ett provisoriskt pass utfärdat av kyrkoherden i Grangärde som intygade att han kunde valacka. Med det hade han rest och valackat hästar och tjurar längs vägen. Hans hustru var kvar i Dalarna. Att döma av hur hans utseende beskrivs (gulbrunt ansikte, svart hår och bruna ögon) så var Flinta förmodligen lätt att känna igen som ”tattare”. Han dömdes som lösdrivare till sex månaders fängelse på Malmö fästning.

Även om en del resande faktiskt blir skrivna i Dalarna under tidigt 1800-talet så kan andra saknas i kyrkböckerna, i vissa fall så långt fram i tiden som en bra bit in på 1900-talet. Ibland var det först i vuxen ålder som man blev inskriven i kyrkbok. Det hände till exempel valackaren Johan Alfred Karlsson och hans hustru som 1863 flyttade in i Superbacka by på Sundborn. De tituleras bägge i vigselboken ”tattare” med noteringen: ”Dessa personer, som äro födda och bota på landsvägen, äro aldrig förr, än här, kyrkoskrifna.”⁴¹ Benämningen ”tattare” användes annars sällan i detta sammanhang men det fanns andra sätt att skilja ut de resande. Prästen i Hedemora landsförsamling har till exempel gjort en kryptisk notering om hästhandlaren Gustaf Lundström i Matsbo. Med grekiska bokstäver har han i kyrkoboken 1847

skrivit: ”skojarslaegt”.⁴²

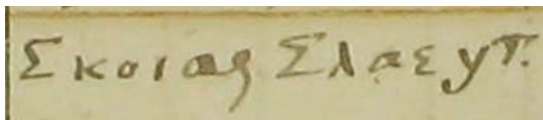

FOTO: ARKIV DIGITAL

I just Hedemora landsförsamling bodde flera resandefamiljer under 1800-talet. Den i folkmusikretsar legendariske norske fiolspelmanen av resandesläkt ”Fant-Karl” hade en bror som bodde i Norrtäkten. ”Fant-Karl” besökte Norrtäkten där han lämnade en dotter att uppfostras hos brodern.⁴³ I trakten växte även förtennaren Vilhelm Bernhard Kihlström (1877–1961) upp. På en av sina resor i vuxen ålder mötte Kihlström borgmästaren Arvid Ulrich i Säter. Ulrich nedtecknade då en kort ordlista på romani som publicerades 1909 i *Svenska landsmål*. Kihlström var enligt Ulrich ”en känd hästskojare, tillhörande en gammal hästskojaresläkt”. Han var av ”den kända hästskojarsläkten K-m i Dalarne, för vilken rommanispråket nästan kan sägas vara modersmålet”. Kihlström var som så många andra resande i Dalarna ättling till Peter Lorentz och språket romani har alltså en lång kontinuitet i länet.⁴⁴

I församlingen föddes även en pojke som så småningom skulle bli känd i Norge som ”Stor-Johan” (Karl Johan Algot Löfgren, 1850–1948). ”Stor-Johan” är en smält legendarisk person i Norge och kanske den mest kände resande i landets historia. Han åtnjöt högt anseende och har många ättlingar bland resande i Norge, men han föddes alltså nära Hedemora under en av moderns resor.⁴⁵

Att lokalisera föremål som tillverkats eller sålts av resande har visat sig vara svårt. Ett lysande undantag utgör kopparslagaren och knivmakaren Karl Fredrik Johansson. Johansson (1885–1944), som kallades ”Kniv-Kalle” eller ”Äppelbo-Kalle”, bodde stora delar av sitt liv i en liten stuga i Äppelbo socken med sin hustru Vilhelmina Magnusson (1886–1968). Om honom har sagts:

”Kalle och Mina vandrade, senare cyklade, under somrarna ut på försäljningsresor. Färden gick norr ut mot Särna och sedan in i Norge. Till kvällen slog de läger, ibland med barnen, vid brofästen som väl kunde ge skydd vid regn, det fanns nära till vatten och Kalle kunde fiska. På kvällarna arbetade Kalle med förtenning och silversmide, Mina virkade ”hängmattor” som de sålde. Ofta hade han med ograverade knivar som han på kundens önskemål graverade. [...] Kalle var duktig att bearbeta nysilver och tillverkade mycket knivar för avsalu och även mot beställning. Det tog en vecka att göra en enkel kniv, betydligt längre tog det att göra ett beställningsarbete. Hela tillverkningen utfördes i köket i den lilla stugan. Efter det att slidorna knackats färdigt så skulle de lödas ihop. För att lödas krävdes ett nysilver med lägre smältpunkt, Kalle tog fickur och klippte remsor ur boetten som han sedan sträckte ut till mycket smala, fina silverremsor. Remsorna lades i skarven mellan slidhalvorna och sedan in i den öppna köksspisen. Han hade tränat upp sitt öga så han kunde se när temperaturen var så hög att remsan hade smält men inte slidämnet.” ”Kniv-Kalle” tillverkade förutom knivar allehanda metallarbeten i mässing, koppar och nysilver som exempelvis kaffepannor, hembränningsapparater, malmklockor med mera.⁴⁶

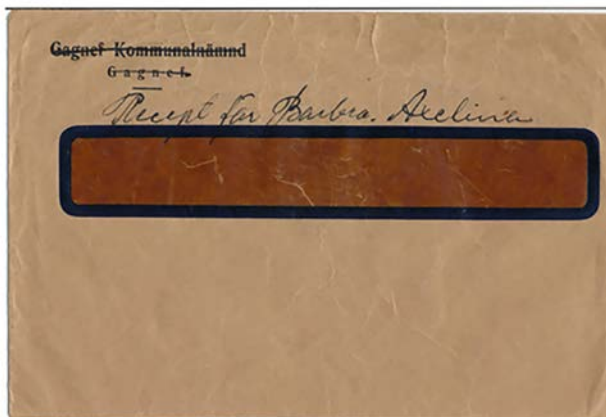
Barnbarnet Lasse Johansson i Äppelbo har samlat en mängd föremål och bevarat berättelser om "Kniv-Kalles" liv och hantverk.⁴⁷

Även i Stora Tuna bodde resande långt in på 1900-talet. Men inte alla som var skrivna där hade flyttat dit frivilligt. 1922 hade nämligen Myssjö kommun köpt ett hemman för att kunna bli av med en bosättning med resande från byn Billsåsen i Jämtland. Uppgifter gör gällande att ett 40-tal resande från Billsåsen på så vis flyttade till Stora Tuna.⁴⁸

I Stora Tuna bodde Axelina Larsson (1873–1948) eller "Ris-Axelina" som hon också kallades. Hon var på sin tid en känd och anlitad

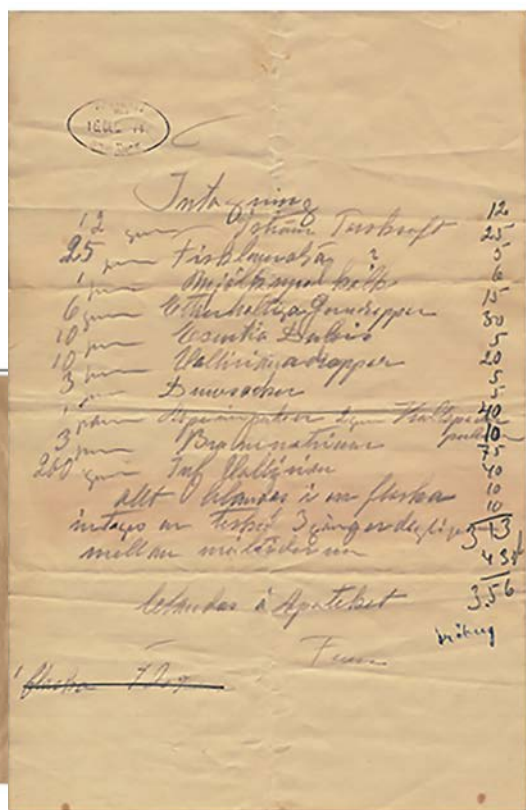
"klok gumma". Sitt smeknamn hade hon fått för att hon gav kurer mot engelska sjukan, "riset". Axelina påstods ha ärvt sin "klarsyn" och kunskap av sin mor Lovisa, kallad "Ris-gumman".⁴⁹ "Ris-gumman" påstods ha bakgrund i Finland men var i själva verket av en resandesläkt som kan spåras till glasförarna vid Johannisholm. Axelina annonserade i tidningarna och hade kunder över hela landet. Axelina har i senare tid hedrats med en egen gata i Kvarnsveden, "Ris-Axelinas gata".

Under 1900-talets första hälft var yrken som gårdfarihandel, småhantverk, hästhandel, kopparslageri och förtenning ännu vanligt förekommande bland resande.⁵¹ Ett exempel i mängden är förtennaren och gårdfarihandlaren Per Johan Åsberg (1861–1940). Ett fotografi avbildar honom med sin handdragna kärra på vilken några kopparkärl är lastade. Det är taget i Rog på en handelsfärd, sannolikt på 1920-talet. Tre samtida fotografier av Åsberg återfinns i databasen Romska bilder i Digitalt museum. Där sägs om honom: ”Då han blev äldre arbetade han främst i Dalarna och Hälsingland. Då återkom han till vissa gårdar för härbärg och gjorde därifrån utflykter för att samla in kärl i bygden som skulle repareras. På sommaren lastade han redskapen på en vagn, om vintern på en kälke. Johan var känd för att göra ett bra arbete och berättade gärna om platser han besökt.”

Recept och kuvert från Axelina.⁵⁰

Hur pass stark den sociala kontrollen fortfarande var framgår av en berättelse från byn Gröntuf i Malung. 1941 flyttade en resandefamilj från Värmland till byn och huset de bodde i kom snart i vardagligt tal att kallas ”Tattarns”. Familjen i fråga sysslade med skrothandel och köpte bland annat upp tagel. Ibland fick de besök av andra resande som sålde vispar och hemslöjd och de umgicks med

familjer som bodde i Repbäcken nära Borlänge, en annan plats där många resande har bott. Benämning ”Tattarns” har fastigheten behållit även efter det att familjen flyttade.⁵³

Det blev vanligare under 1900-talet att resande gifte in sig i ortsbefolkningen och lämnade de gamla yrkena. Det kunde innebära att man på grund av den tidsanda som rådde såg sig tvungen att dölja sin bakgrund och klippa banden med släktingar. Man ville bespara sina barn det stigma man själv hade upplevt. Den skam, rädsla och tystnadskultur som funnits kring resandeursprunget är en starkt bidragande orsak till att så pass mycket historia om gruppen gått förlorad då berättelser, språk och traditioner i många fall inte förts vidare.

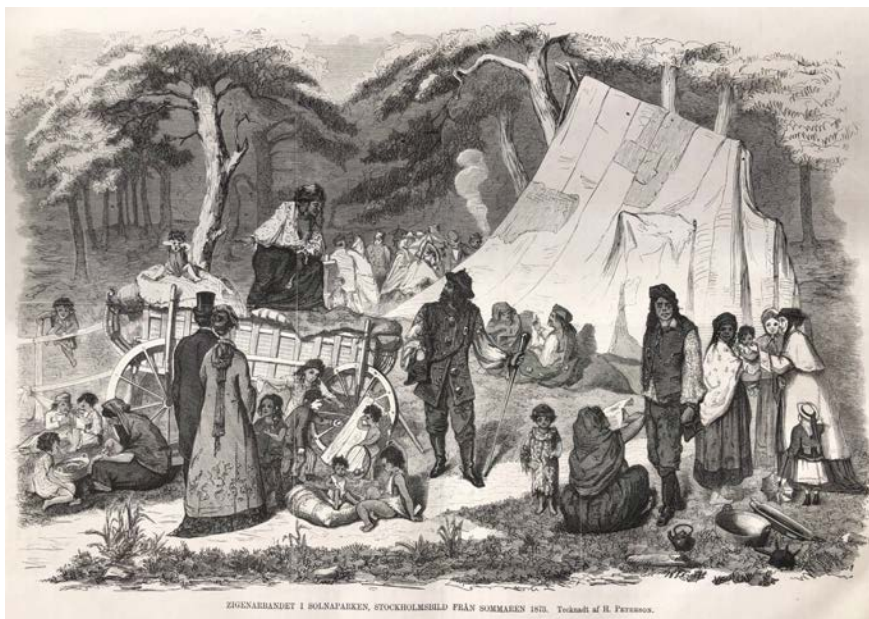

Per Johan Åsberg med sin handdragna kärra lastad med kopparkärl.⁵²

KALDERASH-ROMER I DALARNA

PÅ 1870-TALET BÖRJAR en ny romsk grupp att resa i Sverige med en bakgrund och historia som skiljer sig från de resandes: kalderash-romerna. När familjer ur denna romska grupp reste i Europa underlättades det av att gränserna vid denna tid var mer eller mindre öppna. Av samtida tidningsnotiser är det uppenbart att kalderash-romerna uppfattades som mycket exotiska i Sverige. Det rörde sig om en liten grupp vars språk,

kläder och kultur på många vis skilde sig från det omgivande samhällets. Viktiga inkomstkällor var kopparslageri och förtenning, hantverk som givit gruppen sitt namn (förleden "kalderash" stammar från rumänskans benämning för kopparslagare).⁵⁴ Säkerligen var en del av den kraftiga exotifiering kalderash-romerna möttes av influerad av 1800-talets "zigenarromantik" inom konst och litteratur.

Kalderash-romer i Solnaparken 1873. Till skillnad från de resande använde sig kalderash-romerna av tält på sina resor.⁵⁵

FOTO: BAGAR JOHAN ANDERSSON

Fotografiet är taget omkring 1908 inne i ett kalderash-romskt tältläger i byn Grönland, Malungs socken. Lägret ska ha legat på platsen för den gamla brandstationen innan den byggdes.

I pressen kan man se spår av tidiga resor i Dalarna och möten med lokalbefolkningen. Till exempel omtalas redan 1878 att ett "zigenarband" gästade Avesta och Hedemora med sex hästar och två vagnar.⁵⁶ 1880 berättas en "zigenarfamilj" ha uppehållit sig några dagar i Falun i ett tält vid

ångbåtskajen. Familjen, som bestod av man och hustru och fyra barn, reste med tre hästar och beordrades lämna staden.⁵⁷ 1885 sägs att "zigenare" besökte Falun och hade slagit läger mellan gamla ångbåtskajen och järnvägen. De fick bara stanna en natt i staden innan de fick flytta sitt

Från ett kalderash-romskt tältläger i byn Grönland, Malungs socken, omkring 1908. Ortsbefolkning i bakgrunden.

läger till den gamla avrättningsplatsen, Galgerbet.
 ”Stora flockar” av stadsbor begav sig dit för att mot betalning se ”zigenarbröllop” och höra deras ”omelodiska sång”. ”Brud” och ”brudgum” spelades av familjens barn som var ”grant utstyrda” och dansade för åskådarna. Familjens ”chef” var

likaså ”präktigt utstyrd”, framtill på hans jacka hängde ”dubbla rader med silver-specieriksdalrar, som försetts med öglor, samt ned till på sidorna af jackan [hängde] stora silfverkulor”.⁵⁸

I tidningar från februari 1887 berättas att stadsmarknaden i Falun fått besök av ”ett tjugtal

FOTO: BAGAR JOHAN ANDESSON

Lägeret i Grönland. Bakom de många samlade betraktarna skymtar det uppslagna tältet.

penningsnåla ”stadsmälingar” från norska staden Bergen”. ”Mälingar” är ett dialektalt uttryck för ”liten, klen varelse, svag stackare”. De sägs prata ”rotvälkska” och söka sin föda med munnen och ”antagas vara verkliga zigenare eller tattare, af drägten och språket at döma”. Samtidigt ifrågasattes om de verkligen ”härstammande från de ungerska zigenarne” eftersom den anonyme skribenten tyckte att deras hy var för ljus. Texten, som sannolikt avser kalderash-romer, är mycket nedvärderande och uppvisar majoritetssamhällets stereotypa föreställningar om gruppen. Notisförfattaren utgår från sin tänkta idealtyp av ”zigenare”

som han sedan jämför med vad han ser.⁵⁹ Han miss-tänker att de svärtar sina ansikten för att framstå som mörkare än vad de är, en anklagelse som riktades mot ”tattare” redan på femtonhundratalet.

Förmodligen är det samma sällskap som en månad senare omskrivs när dess äldste manlige medlem, Bomba Dimitri, avlider i Ludvika. Han blev begravd på kyrkogården ”under tillopp af en stor mängd åskådare”. Begravningen ”erbjöd sig för iakttagelser rörande tattarfolkets sätt att behandla sina döda” enligt notisen. Man visste inte vilken församling Bomba Dimitri tillhörde, bara att han hade ett pass från Fredrikshald i Norge.⁶⁰ De

kalderash-romska familjer som reste i Sverige vid den här tiden rörde sig ofta mellan flera länder.

1898 fick ”ett sällskap zigenare” om fler än 30 personer tillstånd att i slå upp sina sex tält på Stora holmen i Avesta.⁶¹ De försörjde sig bland annat med kopparslageri. Samma år hade ett mindre sällskap slagit upp sitt tält strax öster om järnvägsstationen i Malung. Även de sysselsatte sig med kopparslageri.⁶² 1899 anlände ett sällskap med tåg till Vika by i Mora. De uppgav sig vara från Frankrike och slog upp två tält vid järnvägsstationen. De berättade att deras födkrok var att laga och förtenna kopparkärl samt spela musik.⁶³ 1901 sägs ”sigenare” uppehålla sig i Orsa kyrkby där de hade ett tält uppslaget. Vid tältet samlades ”en stor mängd personer, hvilka lyssnade till sigenarnas entoniga sång där inne”.⁶⁴

I *Svenska landsmål* publicerades i början av seklet två korta romaniordlistor på kalderashdialekt. De är sammanställda av borgmästaren Arvid Ulrich i Säter. Den ena är från sommaren 1906 och

nedtecknad efter den 70-årige Josef Musso eller Mussi. Musso reste med barn och barnbarn och familjen uppgav sig vara bördig från Tyskland. Sommaren 1909 sammanställde Ulrich ytterligare en ordlista, denna gång efter kopparslagaren och musikern Josef Dimitri Taikon (f. 1879). Förutom glosor avtrycks även en sång på romani.⁶⁵

I tidningar från 1900-talets första hälft återkommer notiser om besök i Dalarna, inte minst i samband med marknader. Ofta nämns tivoli-verksamhet, musik- och dansuppträdanden samt spådom, men kopparslageri och förtening har uppenbart fortsatt att vara viktiga inkomstkällor.

I och med första världskrigets utbrott infördes inreseförbud för ”utländska zigenare” till Sverige. På så vis stängdes gränserna på nytt för nyinvandring av romer fram till 1954.

DET MÖRKA KAPITLET – RASBIOLOGI OCH REGISTRERINGAR

UNDER 1900-TALETS FÖRSTA hälft debatterades återkommande de problem som resande och kalderash-romer ansågs vålla i det svenska samhället. I pressen skrevs om den så kallade "tattarplågan", ofta i rent rasistiska ordalag.⁶⁷ Men även kalderash-romerna drabbades av tidsandan. Radikala förslag lades fram om hur man skulle komma till rätta med "tattarna" och "zigenarna" och röster fanns som förordade exempelvis steriliserande ingrepp.⁶⁸

Som ett exempel från Dalarna kan nämnas ett förslag på "åtgärder för beredande af uppfostran af s. k. zigenar- och tattarbarn" som kyrkoherden E. Hedvall i Malung lämnade till fattigvårdslagsstiftningskommittén 1912.⁶⁹ Förslaget refereras i bilagan "Undersökning rörande tattare och zigenare" i SOU 1923:2. Hedvall understryker att "zigenarna och tattarna vore en verklig landsplåga för den bofasta befolkningen samt att deras talrika barnaskaror från spädate ålder inläras att tigga, ljuga och göra allt upptänkligt ofog för att skaffa sig själva och de äldre livsuppehälle under deras vandringar. För att taga om hand om zigenarnas och tattarnas barn samt giva dem vårdad uppfostran borde enligt Hedvalls mening inrättas räddningshem och arbetskolonier, varjämte lagen om vanartade och i sedligt avseende försummade barn borde ändras, så att barnavårdsnämnderna ägde rätt att utan allt för vidlyftig procedur taga om hand om barnen." I bilagan redovisas svar från landsfiskaler runt om i

landet. I Kopparbergs län pekas Malungs och Järna landsfiskaldistrikt ut som platser där "tattare" är skrivna. Kopparslageri, förtjeningsarbete och gård-farihandel sägs vara vanliga inkomstkällor och det uppges att "tattare" från Värmland och Hälsingland brukar besöka länet. "Såsom åtgärder mot tattarna och zigenarna föreslås, att de skola hos Konungens befallningshafvande utverka sig särskilt tillstånd att vandra utom hemorten."⁷⁰

Statens rasbiologiska institut grundades 1922 och fick bland annat till följd att så kallade folktypsundersökningar genomfördes i hela landet. Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbunds initiativ att avlöna antropologen och rasbiologen Bertil Lundman (1899–1993) för att utföra mätningar och fotograferingar av Dalarnas befolkning bör ses som ett utslag av samma tidsanda. Instrumenten lånades från Rasbiologiska institutet och man beräknar att så många som 11 000 personer mättes och fotograferades. Resultaten redovisades löpande i hembygdsförbundets årsskrift åren 1932–38, 1940 och 1946.⁷¹ I dessa texter berörs endast flyktigt inslag av "tattare" bland Dalarnas befolkning. Men Lundman använde sig av det insamlade materialet i andra sammanhang. 1935 publicerade han artikeln "Ein orientalisches Rassenelement der Schwedischen Bevölkerung" i *Zeitschrift für Rassenkunde*. Där diskuterar han "orientaliska" inslag i den svenska befolkningen och pekar ut

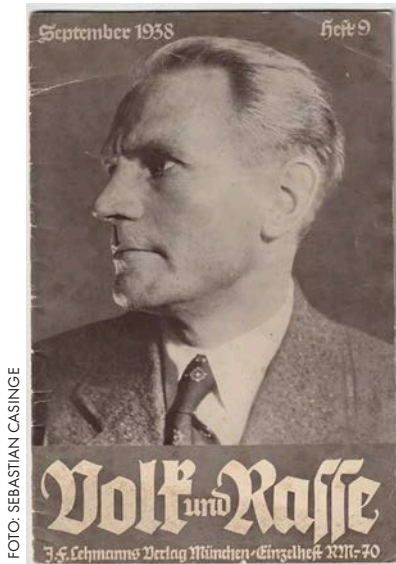
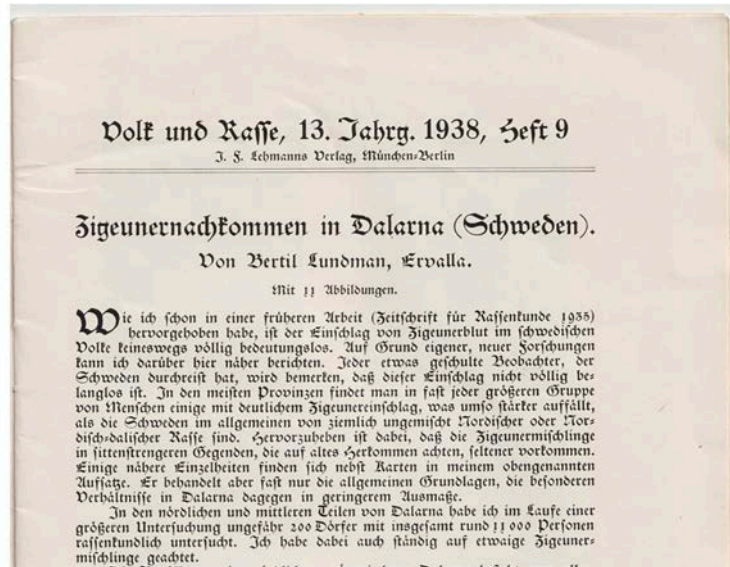

FOTO: SEBASTIAN CASINAGE

I tidskriften Volk und Rasse publicerade Bertil Lundman 1938 en text som byggde på rasbiologiska undersökningar i Dalarna.

”tattarnas” långa närvaro i landet som en möjlig orsak. Artikeln är illustrerad med fotografier från folktypsundersökningen i Dalarna.⁷² Ett direkt resultat av Lundmans arbete i Dalarna är artikeln ”Ziegunernachkommen in Dalarna” som publicerades 1938 i den nazistiska rasbiologiska publikationen *Volk und Rasse*. Med ”zigenaravkomlingar” avser Lundman ”tattare” och deras ättlingar. Även i denna artikel avtrycks fotografier från undersökningarna.⁷³

Lundman skriver även om ”tattare” i sin avhandling *Dala-allmogens antropologi* (1945) och *Dalarnas folk: Typer och härstamning* (1948). I den sistnämnda står att läsa: ”Tattare ha vi på

ett par ställen, framför allt ej långt från Krylbo, dock i regel knappt så mycket att det stör. Med den bofasta befolkningen ha de dessbättre endast föga blandat sig. En del av de härboende tattarna äro som bekant musikaliska och spela ofta på dansbanorna.” Det är inte långsökt att anta att det är Carl Jularbo och hans släktingar som åsyftas.

Socialstyrelsen genomförde 1943–44 en registrering av landets alla ”tattare” och ”zigenare”.⁷⁴ Knappt 8 000 ”tattare” registrerades varav det stora flertalet resande. De registrerades utan sin vetskap på uppgifter från poliser, präster, barnavårdsmän med flera. Metoden som användes gav utrymme för

SOCIALSTYRELSEN Ark. Falu Landskansli
 UTREDNINGSBYRÅN
 Stockholm 4
 Tel. Socialstyrelsen 73

- 8. JUN. 1944

Uppgifter till inventering av tattare.

1. Nedan lämnade uppgifter avse: plåtslagaren ~~XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX~~
 (namn)

med bostadsadress: Borsbo, Hedemora

jämte övriga personer av tattarsläkt, vilka voro skrivna eller stadigvarande bosatta hos denne
 i Hedemora landsförsamling, Kopparbergs län ~~kommun~~

2. Nedanstående sagesmän uppgiva, att här redovisade personer äro av tattarsläkt:

Kontraktsprest Nils Ekblom Hedemora
 (titel och namn) (adress)

FOTO: NILS BERGSTRÖM

Ur Socialstyrelsens inventering av "tattare". Med stämpel från Falu landskansli 1944.

stor godtycklighet. Forskaren Arvid Bergman, som systematiskt gått igenom "tattarinventeringen", skriver att av 70 hushåll registrerade i Dalarna är 59 med säkerhet resande. Sammanlagt registrerades 348 personer i länet.⁷⁵ Av de 453 "zigenare" som registrerades i hela landet var flertalet kalderash-romer. De registrerades och intervjuades i samband med koordinerade besök på lägerplatser. Flera uppgav att de besökt Dalarna under de år som föregick registreringen.

RESULTAT AV KUNSKAPSINVENTERING

Fornsök

I Riksantikvarieämbetets databas Fornsök finns inga lämningar registrerade i länet som uppenbart kan knytas till romer.⁷⁶

Ortnamnsregistret

I Institutet för språk och folkminnets ortnamnsregister finns ett antal belägg av relevans för projektet. 23 träffar redovisas för sökordet ”tattar*” och 14 för sökordet ”skojar*” inom Dalarna. Sökningen ”zigen*” ger däremot inga träffar.⁷⁷ Den överväldigande merparten av träffarna utgörs av natur- eller gårdsnamn av okänt ursprung. Som exempel kan nämnas Tattarheden i Älvdalens socken, omnämnd av Hülphers redan 1757, och höjden Tattarholen i Övre Boda som enligt sägnen fått sitt namn eftersom ”ett sällskap tattare ska en gång ha uppehållit sig där”.

En särskild grupp utgörs av öknamnen på vissa byars och socknars invånare: ”Amsbergs skojare”, ”Holsåkers skojare” och ”Äppelbo skojare”. Benämningarna kan tolkas som nedsättande i största allmänhet, men kan ha uppstått för att resande bott i trakten.

Det gäller i synnerhet ”Amsbergs skojare” som var öknamnet på befolkningen i byn Amsberg nära Borlänge. Till den lilla byn Norr Amsberg flyttade 1823 glasföraren Johan Peter Ekengren (1796–1844) med sin familj.⁷⁸ Han hade i unga år varit

i tjänst hos andra glasförare och kallas ”skojar-dräng” i källorna.⁷⁹ Ekengrens hustru, Anna Sofia Pettersson (1797–1861), var dotter till en glasförare från Östhammar. Hon beskrivs i passjournaler som ”lång och smal till växten med svartbrunt ansigte”.⁸⁰ Paret flyttade in från Järna där de hade varit skrivna bland andra resande i Strömsheden. Det gick säkerligen inte obemärkt förbi att familjen köpte ett hemman och var skrivna i socknen i dryga två decennium. Att ett uttryck som ”Amsbergs skojare” kan ha uppstått på grund av detta är fullt möjligt och i analogi med hur liknande sockenöknamn uppstått i andra delar av landet.

Maximilian Axelsson skriver om öknamnet ”Äppebo skojare” i sin resebeskrivning från 1855: ”Den förste som här byggde, säges ha varit en zigenare eller skojare, vid namn Äpple, efter hvilken socknen sedan skulle ha blifvit uppkallad. Såsom skäl för detta påstående, hvilket är rakt stridande emot det som Hylphers i sin Dalresa upptagit, anförs att socknens invånare ännu i dag kallas Äppelboskojare, såsom de ock genom sjelfva sitt utseende och lynne röja sig vara.”⁸¹ Det är uppenbart fråga om en sägen men möjligen bygger den på det faktum att personer av resandesläkt tidigt var skrivna i Äppelbo. Ett exempel är glas- och mässingshandlare samt hovslagaren Valentin Molin som 1822 uppges äga gård i socknen. En bevarad attest utfärdad i Äppelbo samma år ger hans mor, glasföraränkan Lovisa Rosenberg, tillstånd att resa

till Bergslagen och Hälsingland för att där ”söka genom kardning och spinning och stickning kunna vinna sin föda”.⁸² Lovisa Rosenbergs far hade som barn deporterats till Pommern som ”zigenare”.⁸³

Spår av den nationella minoriteten romer i Dalarnas museums samlingar och arkiv

Arbetet med att genomsöka Dalarnas museums samlingar och arkiv har försvårats dels av pandemin, dels av det faktum att museet under projektperioden genomgått en flytt. I ett svar från museet på en enkät från Institutet för språk och folkminnen och forskningsprojektet ”Antiziganismen och samlingarna” nämner museet trådarbeten (så kallad ”luffarslöjd”) i samlingarna som eventuellt kan vara exempel på resandeslöjd. ”Bland knivarna finns säkert också knivar av det slag som kan kallas ’tattarknivar’ ’tjuringar’ etc.” *I Vägsälens kulturarv – Kulturarv vid vägsäl* uppges: ”Dalarnas museum har inget eget känt bildmaterial av romer och resande i sitt arkiv men kände däremot till existensen av fotografier i Mockfjärds hembygdsförbunds arkiv.”⁸⁴

De arkivalier som lokaliserats i Dalarnas museums arkiv är:

Konceptbok för Vika socken 1842–48 (acc. 1888:1). Konceptboken är förd av vice länsman Johan Elzvik. I ett av koncepten daterat Vika den 17 december 1847 omtalas ett sällskap ”skojare” om sju personer som setts i trakten och övernattat på olika platser. De misstänktes för stöld av ett får och häktades. Utifrån förhören kan de häktade

identifieras som resande från Värmland av den kända släkten Quick. De sändes till länsfängelset i Falun men på vägen dit lyckades en av kvinnorna rymma.

Falu stads folktraditioner. ULMA:s frågelista M 143. Upptecknade folkminnen rörande Falun. Ett par av sagesmännen berättar om ”skojare” och ”tattare”. ”Det bodde skojare i Gamla Herrgården. Det var skojar Kilström och Vilhelmsson och Pettersson. Ungarna red flera stycken på något magert benrangel till häst och lät honom gå och beta utefter vägkanterna. [...] Tattartillhåll. Åt Korsnåshållet brukade tattarna söka kvarter på sina färder till staden. De fick hålla till utanför staden. Hälsingstrand var tattartillhåll. Hälsingberg likaså. Tattarna var inte bofasta där, men de tog in där.” (Visen Lundin född 1878).

Några av nedteckningarna rör hästmarknaden på Holmtorget och bedrägliga metoder i hästhandel. De namn som nämns i uppteckningen bars av kända resandesläkter.

Frågelista om ”tattare” utsänd av Isidor Flodström 1917 (acc.17425:1:2). Isidor Flodström (1856–1939) var statistiker från Hedemora. På 1910- och 1920-talet intresserade han sig för antropologiska och rasbiologiska undersökningar och gav ut böcker som *Sverges folk* (1918) och *Skilda antropologiska typer inom Sveriges landsbygdsbefolkning* (1926). Gunnar Dalberg skriver i *Statlig rasforskning* att Flodström: ”redan 1915 i Ymer (sedan även i den ambitiösa publikationen *Sveriges folk*, 1918) med användning av Retzius-Fürsts arbete sökt ge geografiska konturer åt den

svenska rasfördelningen. Tydligt ovetande om [Rasbiologiska] institutets arbete återkom han vid mitten av tjugotalet till Vetenskapsakademien med ansökan om medel. [...] Pengarna utföll inte och ett par år senare närmade han sig institutet. [...] Sin uppfattning byggde Flodström på synintryck från skolåldern, vilket bör innebära Hedemora. Hans upprop för rastypiska porträttbilder och geografiska forskningar är lätt att avfärda som kuriosas, men han förefaller ha ägt ett ansenligt mått sakkunskap. Inspiration från Flodström kan också spåras i valhända försök från Statistiska Centralbyrån att avgöra förhållandet mellan finnar, svenskar och samer vid Torneå. Etiketteringen, hur omöjlig eller onödig den än blev till sina konsekvenser, var ett mål i sig.”⁸⁵

Flodström titulerar sig i frågelistorna ”byråchef i kungl. Kommerskollegium”. De är avsända från hans adress i Stockholm och allt tyder på att det rör sig om en privat underökning. Flodström har antecknat att han skickade ut frågelistan till 18 kyrkoherdar: tre i Dalarna, sju i Uppland, en i Gästrikland och sju i Västmanland. Flera av de inkomna svaren är kortfattade och går ut på att inga ”tattare” finns i den berörda församlingen. Några är mera utförliga, till exempel det från

kyrkoherden Hans Danielsson i Folkärna: ”Med den ringa insikt jag har i antropologi är det svårt för mig at afgöra om några familjer här i orten med de vanliga namnen Karlsson, Kihlström, Lindberg, Söderström, Eklund m.fl. äro att räkna till tattarsläktet. Af deras småväxthet, svarta hår, mörka hy och ansiktstyp i öfrigt att döma, synes det dock som vore de att räkna dit. De äro afkomlingar af hästbytare, som för några tiotal år sedan drefvo omkring i bygderna och alltid voro att finna på marknaderna. Sala stad var ju då en uppehålleort för flera af dem, där de t.o.m. ägde gårdar.” I marginalen har Flodström noterat: ”kallas allmänt ’små svarta skojar’ i Dalarna.” Gårdfarihandel sägs nu vara ”deras vanliga, för att inte säga enda näringsfång. Annars bruka deras kvinnor och barn tigga.” Kyrkoherde Danielsson skriver att familjerna inte kallas ”tattare”, än mindre identifieras de med ”zigenare”. ”Men de räknas nog för att ha släktskap med eller tillhöra de förra. Illa tålda, hafva de ingen närmare gemenskap med sockenborna, sluta sig nära tillsammans och synas alla känna hvarandra, ingå äktenskap med hvarandra o.s.v. Hvad derasandel angår, misstänkas de nog för stöld och oärlighet, men efter hvad jag vet, ha de icke kommit i konflikt med rättvisan.” De är inte heller kända

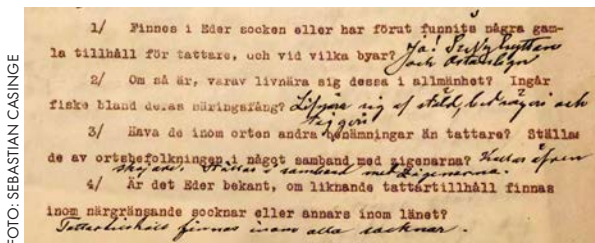

FOTO: SEBASTIAN CASINAGE

I detta svar från Grytnäs församling sägs ”tattare” bo i Nyhyttan och Östanbyn. ”Tattartillhåll finnas inom alla socknar.”

för slagsmål eller våldsamheter. Avslutningsvis sägs att ”ifrågavarande tattare, hafva ett tillhåll i någon del af det närbelägna Grytnäs socken”.

I svaret från Grytnäs kyrkoherde sägs ”tattare” bo i Östanbyn och Nyhyttan. ”Kallas äfven skojare. Ställas i samband med Zigenarna.” I Östanbyn bodde vid den här tiden Carl Jularbos föräldrar och syskon. Däremot återfinns inga resande i Nyhyttan enligt kyrkböckerna. Det hela får sin förklaring i att kopparslagaren Johan Bergströms familj aldrig blev kyrkskriven i Grytnäs, trots att de levde länge i socknen och ägde hus. Släktforskaren Bo Lindwall har lyft familjen Bergström som exempel på hur resande kan saknas i folkbokföringen långt in på 1900-talet: ”ett solklart fall där familjen egentligen enligt alla regler borde vara skriven men är det inte, förmodligen på grund av protester från kommunen.” Det är endast genom sekundärkällor som deras närvaro kan bevisas.⁸⁶

Flodström var en uttalad förebild för Bertil Lundman som tillägnade honom sin *Dala-allmogens antropologi* (1945). Det finns med andra ord en röd tråd från Flodströms intresse för folktypundersökningar till Bertil Lundmans mätningar på 1930-talet. Flodströms frågelista tycks inte ha uppmärksammats tidigare.

Av Lundmans folktypundersökning tycks primärmaterialet idag till stora delar vara förstört. I Dalarnas museums arkiv finns dock två kartonger med påskrift ”Bertil Lundman Folktypundersökning 1932–1937” och fyra mappar ”Folktypsfoton eller Rastypfoton”.⁸⁷ Uppgifter har gjort gällande att övrigt material från mätningarna finns i Uppsala universitetsbibliotek.⁸⁸ Men vid kontroll har det

visat sig att förutom en brevsamling och Lundmans bibliotek så tycks det väldiga fotomaterialet och Lundmans egna efterforskningar om rasbiologi ha slängts efter hans död 1993.

Folkminnesuppteckning från Almo by, Siljansnäs socken 1953 (acc: 14628). Kortfattad uppteckning efter Anna Sandberg i Almo. Hon berättar att när hon var ”vådli liten, då var de tattare som gick här mä kolsvart hår”. Vid en övernattnings i hennes föräldrahem hade ett litet bylte med bärremmar kvarlämnats. Det visade sig innehålla ett spädbarn. ”Å då hade de kört borti, så de fick skicka bud efter dem.”

Svar på upprop

Ett antal svar har inkommit från privatpersoner och hembygdsföreningar och har inarbetats i historiken ovan. Några av svaren ligger utanför projektets tidsavgränsning (1950). De flesta av svaren rör kalderash-romer, kanske för att begreppet ”romer” sällan leder tankarna till resande.

Svaren finns arkiverade under regionens epost: kultur@regiondalarna.se.

Ett antal fotografier från kalderash-romers resor i Dalarna har lokaliserats i projektet. I Mockfjärds hembygdsförening samlings ingår två fotografier märkta ”Zigenare på Heden” daterade mars 1929. De är tagna i ett kalderash-romskt tältläger uppslaget nära kyrkan av fotografen Konrad Hedman (1910–1985) från Mockfjärd.

FOTO: KONRAD HEDMAN

Heden i Mockfjärd är området nära kyrkan, på det vänstra fotot skyttar man kyrktornet.⁸⁹

FOTO: OKÄND, TILLHÖR TRANSTRANDS HEMBYGDSFÖRBUND

Gila och Saga Bull.⁹⁰

I Transtrands hembygdsförening finns några fotografier som enligt uppgift avbildar paret Gila och Saga Bull. Familjen sägs ha varit återkommande gäster i Transtrand.

Flera berättelser från majoritetsbefolkningen om kalderash-romers resor i Dalarna har inkommit som svar på upprop. Från Gagnef berättas exempelvis

att någon av vintrarna under kriget stod tre vagnar uppställda nära järnvägsstationen. Lokalbefolkningens barn besökte ofta familjerna som bodde där. Under kriget fanns under somrarna en lägerplats vid Bajorsbacke vid ett vägskäl på en platå. Där stod husvagnar uppställda och Gagnefborna besökte platsen för att lyssna på musik och sång.⁹¹

Gila och Saga Bull.

Omslagsillustrationen till *Vår i Folkare* och ett fotografi från firandet av barnens dag 1929, sannolikt i Malung.⁹²

Kalderash-romernas resor i Dalarna har även avsatt spår i skönlitteraturen. I Carl Larsson i Bys novell "Vår i Folkare" figurerar förtennaren och "zigenarhövdingen Kari Taikon" och hans familj. Novellen är en stereotyp berättelse från tiden. Den exotifiering som kalderash-romerna möttes av har tagit sig

många uttryck. Redan på 1890-talet förekom det att man klädde ut sig till "zigenare" i samband med festligheter. I Avesta 1892 sägs alla i "zigenartältet" under marknaden vara "naturtroget kostymerade och maskerade" så att de kunde misstas för "värkliga representanter för det bekanta folkslaget."

Folkmusiken hus, webbfjol.se

Sökningar har gjorts i Folkmusikens hus nätbase-
rade söktjänst webbfjol.se. Sökordet ”tattar” gav
åtta träffar med koppling till Dalarna.

- ”Tattarvalsens efter Karl Herman Erlandsson”.
Inspelning av fiolspelmännen Nelly och Folke
Östlund i By socken 1973.
- ”Tattarvalsens efter Carl Herman Erlandsson,
By”. Inspelning av fiolspelmannen Hans Björ-
kroth” i Skogsbo, Avesta, 1977.
- ”Tattarvalsens”. Inspelning av fiolspelmannen
Hilmer Tillman från Floda socken 1971. Samma
melodi som ovanstående.
- ”Tattarvalsens”. Inspelning 1954 av spelmannen
Anders Karlberg på kromatiskt dragspel och
Staffas Martin Eriksson på akustisk gitarr i
Rättvik.
- ”Tattarvalsens efter Frisell”. Inspelning av
fiolspelmannen Herbert Dragsten från Floda
socken 1971.
- ”Tattarvalsens efter Anders Frisell”. Inspelning av
Bo-Harry Sandins orkester från Malung någon
gång mellan 1970–76.
- ”Hartmans(?) vals (eller Tattarns vals?)”. Inspel-
ning av Ljusnarsbergs ungdomslag 1971. Bör
utgå då det sannolikt rör sig om en felläsning.
- ”Tattarflickan”. Visa. Fältinspelning i Ludvika
1962.

Sökning på ”skojar” gav en träff med relevans för
projektet: ett handskrivet notblad till en ”Skojar

Carl Jularbo ca 1920.⁹⁷

mazurka” för fiol nedtecknad av Tjös Hans Haglöf
i Torsång någon gång mellan 1840 och 1880.

Sökning på ”zigen” ger endast träffar på olika
inspelningar av schlageren ”Du svarte zigenare”.

Ett tips har inkommit om en vals efter Perjos Lars i
Lima kallad ”Björndansen”. ”Den spelades en romsk
familj som också drev tivoli. Den spelades när
man ville att björnen skulle dansa på bakbenen.”
Uppgiften är emellertid något osäker då det inte är
känt att romer förevisat dansande björnar i Sverige
i äldre tid.⁹³

Karl Herman Erlandsson som ung och som gammal.⁹⁷

Flera spelmän av resandesläkt har haft starka band till Dalarna. Den legendariske norske spelmannen Fant-Karl besökte som redan nämnts sin släkt i Hedemora landsförsamling. Musiketnologen Mary Berthelemy, som skrivit om Fant-Karl, har

föreslagit att även spelmannen Magnus Karlsson från Äppelbo, "Metbäcken" kallad, var av resandesläkt.⁹⁴ "Metbäcken" finns representerad i *Svenska låtar*.

I *Svenska låtar* ingår dessutom flera melodier nedtecknade efter Karl Herman Erlandsson från By socken. Erlandsson (1857–1936) kom i vuxen ålder att försörja sig som valackare och kopparslagare men återupptäcktes som spelman och inbjöds till en stämma i Uppsala 1909. Han hade då inte spelat fiol på länge men hans rykte levde kvar. En del av sin repertoar hade Erlandsson lärt sig av sin släkting, lumpsamlaren, valackaren och hästbotaren Karl Otto Albrektsson (1822–1895).⁹⁵ En sökning på ”Erlandsson” i databasen webbfiol ger sammanlagt 32 träffar. Förutom inspelningar av Erlandssons melodier finns några upptagningar där minnen om spelmannen berättas. Erlandssons kanske mest kända vals går under namnet ”Tattarvalsen”.

I Östanbyn i Grytnäs växte en släkting till Erlandsson upp, dragspelskungen Carl Jularbo (1893–1966), förmodligen än idag Sveriges mest inspelade artist. Han var son till gårdfarihandlaren, kopparslagaren, förtennaren och spelmannen Alfred Karlsson. Familjen hade flyttat upp från Sala och fortsatte resa i sina gamla distrikt där man hade upparbetade kontakter. Som mycket liten följde Jularbo sina föräldrar på deras handelsresor och hans spel ska enligt legenden ha öppnat många stängda dörrar. Jularbo skriver i självbiografin *Med dragspelet i högsätet*: ”Fars distrikt omfattade delar av Uppland, Västmanland och Dalarna och jag tror nästan att jag än i dag kommer ihåg namnen på de socknar vi brukade besöka. Låt mig se nu! Jo, nu minns jag hela raden: Karbenning, Möklinta, Västerfärnebo, Fläckebo, Kila, Haraker, Simtuna och Västervåla.” Jularbo var ättling till Fant-Karls bror i Norrtäkten och till Peter Lorentz

som var i Dalarna redan 1699. Jularbo skriver i sina memoarer att hans stora förebild som ung var dragspelaren ”Rask-Gustaf”. ”Rask-Gustaf” är sannolikt identisk med plåtslagaren Per Gustaf Pettersson Rask (1863–1903) i Grytnäs, även han av resandesläkt.

I folkmusiksamlaren Karl Peter Lefflers (1863–1922) efterlämnade papper finns en polska upptecknad efter spelmannen ”Qvicken, skomakare i By sn, av Tattarsläkt”. Personen i fråga har inte kunnat identifieras, men sannolikt rör det sig om ett barn eller barnbarn till fältjägaren, hästhandlaren och glasföraren vid Johannisholm Anders Jönsson Qvick (död 1839).⁹⁶

Privatforskning

Genom kontakter med privatforskare har projektet kunnat ta del av ett stort antal tips om äldre källmaterial rörande i synnerhet resandegruppen. Ett urval av denna information ligger till grund för den historik som ovan skisserats. På släktforskaridor som anbytarforum (forum.rotter.se) finns många uppgifter om resande under rubriken ”särskilda forskningsområden: forskning om resande och tidigt invandrade romer”. Det bestämda intrycket är att det finns mycket kvar att upptäcka i arkiven, inte minst i fattigvårds- och kommunalarkiv från 1800-talets slut och 1900-talet. I de sistnämnda bör man exempelvis kunna finna mer information om kalderash-romers resor i länet och vilka villkor som rådde.

Några av de som bidragit med värdefull information till projektet är släktforskarna Bo Lindwall,

Stefan Jernberg, privatforskarna Eli Olsson, Anders Numan och historikern Theresa Johnsson.

Nordiska museets folkminnesuppteckningar

I Nordiska museets arkiv förvaras svaren på två frågelistor som rör den nationella minoriteten: nr 78 "Tattare" (1943) och nr 135 "Zigenare" (1946). De är tillkomna parallellt med Socialstyrelsens registreringar av landets "tattare" och "zigenare" och rasbiologiska undersökningar av den förstnämnda gruppen. Informanterna tillhör majoritetsbefolkningen. Även om många nedvärderande omdömen förekommer innehåller uppteckningarna värdefull information om yrken, hantverk och näringar, platser och muntliga traditioner. De ger inblickar i de vardagliga kontakterna mellan ortsbefolkningen och de resande/kalderashromerna, skildrad genom de förstnämndas ögon.

I frågelistan om "tattare" berättas återkommande om hur de resande bad om logi i gårdarna. I Svärdsjö berättar en man född 1872 om hur resande övernattade i hans föräldrahem. Ibland bäddades med egen halm på golvet och ibland hade man med sig madrasser. De resande hade stora ostar vars like uppgiftslämnaren aldrig hade sett tidigare. "Etter vårt förstånd had dom gali god mat." Från Orsa berättades att där fick "tattarna" bo i hölador och foderhus, aldrig i husen. Nattlogi eller lån av spis kunde bytas mot virkkrokar eller förtenning av kopparkärl. Återkommande nämns förtenning, hästbyten och hingstkastring som inkomstkällor. Kvinnorna bytte virkningar och spetsar mot matvaror eller tiggde. Som exempel på småhantverk som såldes eller användes som bytesvaror nämns

vispar av stål eller björkris, kvastar (fabriksgjorda eller av egen tillverkning), lerkärl, trådarbeten i järn ("luffarslöjd"), virkkrokar, flätade korgar, brödpilkar, lieholkar, synålar och "köksnyheter".

I Limatrakten kallades resande för "fanter", en benämning som varit vanlig i Norge. Själva ville de heta vandringsmän eller kallas vid sina släktnamn. De som reste i Lima var vanligtvis från Östmark i Värmland, en socken känd för sina många resandefamiljer.

Även i Malungstrakten och dess finnmark reste "skojare" från Östmark och Ullerud i Värmland. I finnmarken kunde de kallas för "elakerskap" och man hade förr i tiden kastat eldkol efter dem för att de inte skulle sätta ont på gården.

I synnerhet i äldre tid utgav sig "tattarna" för att kunna spå och kureras såväl folk som få. Från Boda socken berättas om "Tjitt-Tilda" som botade åkommor med "vita ormen", en metod som beskrivs redan 1850 av Eilert Sundt i *Fante eller landstrygerfolket*.

I uppteckningarna nämns flera identifierbara personer och släkter. Ett exempel är Karl Peter Bodin som beskrivs i uppteckningen från Lima: "Han hade vanligen häst i sitt sällskap och ansåg sig som djurläkare samt utförde kastreringar på hästar m.m. Andra grupper av tattare ansågo honom som en hövding inom kåren." Karl Peter Bodin var född 1806 och farfar till Per Johan Åsberg som avbildas på s. 20.

Carl Jularbo uttalade sig av förståeliga skäl aldrig om sitt ursprung men han är omnämnd i folkminnesuppteckningarna. En uppgiftslämnare från södra Sverige berättar hur hans permissionståg

stannade till vid Jularbo station 1940. En man stod på perrongen och uppgiftslämnaren frågade honom om det inte var här "Jularbo-Kalle" var född. "Svaret som följde minns jag ord för ord. Det löd så här: 'Ja, han är född här och han tillhör den svarta rasen.'"⁹⁸

I några av uppteckningarna sägs att "tattarna" hade ett eget språk som de bytte till när de inte ville att utomstående skulle förstå.

I de flesta av folkminnesuppteckningarna betonas att "tattare" och "zigenare" är två olika folk. Undantaget är uppteckningen från Boda där bägge grupperna har kallats "skojare".

Svaren från Dalarna på frågelistan om "tattare" är:

- Uppteckning från Siljansnäs by. E.U.48823. (Identisk med uppteckningen på Dalarnas museum.)
- Uppteckning från Svärdsjö efter Petters Gustaf Bergman, E.U.30310.
- Uppteckning från Orsa, E.U.25261.
- Uppteckning från Vika socken, E.U.24048.
- Uppteckning från Malung och dess finnmark, E.U.240249.
- Uppteckning från Mårtsviken i Lima socken, E.U.24318.
- Uppteckning från Boda socken, E.U.23877.
- Uppteckning från Älvdalen.
- Uppteckning från Säfsnäs-Grangärde, E.U.24162.
- Uppteckning från Leksand.

Uppgifter om Dalarna finner man även i uppteckningar från angränsande län, till exempel från Västmanland där resande från Folkärna och Grytnäs skildras.

När det gäller frågelista nr 135 "Zigenare" finns tre svar från Dalarna. Därutöver ingår fyra svartvita fotografier från Dalarna i ett svar från Uppland. Från Korsnäs berättas att runt sekelskiftet 1900 brukade "zigenarna" komma vid midsommartid under slåttern och höbärgningen. De reste då med häst och i så kallade "pinnskrindor". De slog upp sina tält vid Hälsingberg och man fick betala inträde för att komma in och se dem. Separata biljetter löstes för "zigenarbröllop" och man kunde även få sin framtid läst i handen eller i korten.

Fotografi okänt år, sannolikt i Avesta.

Ibland stannade man i flera veckor. Sagesmannen mindes inte att de höll på med kopparslageri, förtäning eller stålträdsarbeten, ”nej det var tattarnas yrke”. De uppfattades som musikaliska och spelade dragspel och mandolin. Man trodde att de kom från Italien eftersom de liknade de italiennare som under 1800-talet gått omkring i landet med positiv.

I Leksand dök ”zigenare” upp först på 1900-talet, dessförinnan var det gott om ”tattare” – eller ”pack” som de kallades – som kittade glas, porslin, sålde tyg och blommiga sjaletter. Man blandade inte ihop de två grupperna. ”Zigenarna” trodde man kom från Italien, kvinnorna bar röda blommiga kläder, männen hatt med fjäder i och blänkande klockkedjor på västen. Stora runda mynt hängde i kedjorna och såg ut som medaljer. Tälten

slogs upp på södra sidan av färjebron i Leksand, i senare tid även vid tallskogen vid änden av Österviken och någon gång i skogen söder om Åkersö. Varje midsommar besökte de Leksand och sålde ”småkrams”. Från omkring 1910 började några resa med tivoli och skjutbana och vid 1930 hade man egen dansbana. Vid samma tid började man resa med bil. Andra sällskap for i byarna och gjorde småaffärer, förtännade och bytte klockor. Man trodde att ”zigenarna” var förmögna eftersom de hade gott om pengar.

- Uppteckning från Falun, E.U.32470.
- Uppteckning från Leksand (1), E.U.31689.
- Uppteckning från Leksand (2), E.U.31980.
- Uppteckning från Tierp, E.U.32282.

Fotografi taget 1922 i Avesta eller Stora Kopparbergs socken. Lagg märke till trummorna i förgrunden.⁹⁹

FÖRMEDLING

PROJEKTET HAR PRESENTERATS på Region Dalarnas hemsida och en pressrelease gick ut den 27 april. Inslag om projektet sändes i Radio P4 Dalarna den 8 april och 8 juni. Falu-kuriren presenterade projektet i ett mittuppslag den 10 juni. Folkmusikens hus har publicerat ett upprop i sociala medier, FMH:s och Spelmansförbundets hemsidor, FB-sidor och nyhetsbrev samt i Dalarnas spelmansblad. Folkare släktforskarförening har publicerat en efterlysning om information till projektet i sitt medlems-tidning. Projektet har även synliggjorts i resande-organisationen Frantzwagnersällskapets nättidning *Drabbrikan* och på hemsidan minoritet.se. En artikel som anknyter till projektet, ”Om ’tartare’ i Dalarna under sextonhundratalet”, publicerades i *Drabbrikan* nr 20, 2021.

SAMMANFATTNING

FÖRSTUDIEN HAR VARIT ett pionjärbete såtill-vida att den nationella minoritetens historia i Dalarna varit så gott som utforskad. Resultaten visar tydligt att minoriteten har en lång historia i området och att den historien är mångfacetterad.

Belägg finns från 1600-talet och framåt för resandegruppens närvaro. Flera av de släkter som fanns i Dalarna på 1900-talet var ättlingar till familjer som reste i landskapet redan på 1600-talet, så även om det i äldre tid inte varit fråga om någon fast bosättning så kan man tala om en lång kontinuitet. De yrken och hantverk som har utövats är desamma som i övriga landet: man har i äldre tid varit soldater, småhantverkare i metall, försäljare av glas och porslin, senare samlare av lump, man har botat, valackat och handlat med hästar, varit marknadsresande, utövat kopparslageri, förtenning med mera. På resorna har man bytt och handlat med småsaker man kunnat föra med sig, till exempel nålar och trådarbeten.

Romani kan beläggas i Dalarna så tidigt som 1699. Några glosor på språket finns nedtecknade i Stora Skedvis dombok 1781 och en ordlista över ”rommanespråket” nedtecknades efter en resande 1906 i Säter.

En intressant miljö som framträder i källorna är glasbruket Johannisholm i Venjan. Under tidigt 1800-tal var merparten av brukets glasförare resande. Denna koppling mellan en bruksmiljö och dess produkter å ena sidan och de resande å andra tycks inte vara uppmärksammas tidigare. Flera av glasförarna var skrivna i Strömsheden i Järna,

förmodligen det tidigaste exemplet på vad man skulle kunna kalla en resandebosättning i länet. I senare tider har resande bott på platser som Stora Tuna, Hedemora landsförsamling, Folkärna och Grytnäs, men exemplen kan mångfaldigas.

Kontakten med lokalbefolkningen har alltid varit omfattande eftersom resande varit beroende av inköp av mat och logi på sina resor. Man övernatade på golv och i uthus och kunde låna spisen för tillagning av mat. På så vis var de resande ett självklart inslag i det gamla bondesamhället, även om man numerärt sett aldrig varit särskilt många. En historieskrivning om minoriteten blir på så vis alltid en berättelse även om det omgivande samhället.

Flera exempel har kunnat anföras på det utbyte som funnit med lokalbefolkningen i form av handel och tjänster. Dessa fredliga kontakter i vardagen har lämnat färre spår efter sig i arkiven än de konflikter som ibland har uppstått.

Den kalderash-romska gruppen kan beläggas i Dalarna redan kort efter det att man började resa i Sverige på 1870-talet. Kalderash-romerna möttes här som i övriga Sverige av en kraftig exotifiering som tydligt avspeglar sig i de skriftliga källorna. Resorna i Dalarna har främst kunnat spåras genom folkminnesuppteckningar och notiser i dagspressen, för att få en djupare förståelse för de villkor som rådde skulle ytterligare arkivforskning behöva göras. Kalderash-romerna livnärde sig bland annat med kopparslageri och förtening och anordnade olika typer av uppträdanden, inte minst i samband med marknader. Det kunde då vara fråga om musikframträdanden, spådomsverksamhet och ”bröllop”. Längre fram i tiden förekom även

tivoliverksamhet, skjutbanor och dansbanor. Ett antal fotografier av kalderash-romer i Dalarna har kunnat lokaliseras och vittnar om att besöken av lokalbefolkningen uppfattades som någonting utanför vardagens rutiner, någonting värt att förevisa.

Trots att de skriftliga källorna är rika på omnämnande av hantverk och varor har det visat sig vara svårt att lokalisera föremål som med säkerhet kan knytas till gruppen. De föremål som säkerligen finns på museer och i hem har förlorat sin kontext och blivit anonyma. Dalarna följer här ett nationellt mönster där kulturarvsinstitutionernas samlingar nästan helt saknar representation av minoriteten. Detta tomrum i samlingarna har sina historiska orsaker och kan påminna om hur situationen har sett ut för den samiska befolkning som inte varit renägande och levtt utanför fjällvärlden.

Ett särskilt mörkt kapitel i historien är de rasbiologiska undersökningar och de registreringar som minoriteten varit utsatt för. Även denna del av historien finns belagd i Dalarna. Här kan nämnas en frågelista om ”tattare” som sändes ut av Isidor Flodström och dess idéhistoriska koppling till Bertil Lundmans mätningar och fotograferingar på 1930-talet. Lundman arbetade på uppdrag av Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbund och förstudien har kunnat visa att Lundmans undersökningar låg till grund för publiceringar i nazistiska tidskrifter om rasbiologi i Tyskland.

I Socialstyrelsens registrering av landets ”tattare” 1943–44 registrerades 348 personer i länet, flertalet

resande. I den samtida registreringen av "zigenare", som omfattade 453 personer i hela landet, var merparten kalderash-romer. Flera uppgav att de rest i Dalarna under de år som föregick registreringen.

På många vis är minoritetens äldre historia fortfarande en blind fläck i den svenska historieskrivningen. Förstudien har kunnat visa att källor finns och rapporten kan fungera som en grund att bygga vidare på. Förhoppningen är att framtida forskning kan kasta ytterligare ljus på denna historia och det samspel som hela tiden funnits med samhället i övrigt. För lika mycket som en minoritets historia är det fråga om en del av landets historia. Att skriva in den nationella minoriteten romer i berättelsen om Sverige är ett arbete som i stor utsträckning ännu återstår att göra.

Sebastian Casinge, projektledare

SLUTNOTER

¹ Sebastian Casinge, *De resandes kulturarv* (2020), <https://www.regiondalarna.se/contentassets/ofdb2d2139de41b8a2133ee586f593c1/de-resandes-kulturarv-2021>.

² Elof Hellquist, *Svensk etymologisk ordbok* (1922), uppslagsord, ”zigenare” och ”skojare”.

³ Lotta Lundqvist, ”Vi resande är inte romer” i *Arbetaren* den 10 januari 2013 och Jon Pettersson, ”När jag blev rom och hur det sedan gick”, <https://www.minoritet.se/4948>

⁴ Uppsatsen trycktes 1987 i *I samhällets utkanter – om ’tattare’ i Sverige*.

⁵ Lotta Fernstål & Charlotte Hyllén-Cavallius, *Ett lapptäcke av källor* (2020).

⁶ Allan Etzler, *Zigenarna och deras avkomlingar i Sverige* (1944) och Adam Heymowski, *Swedish ’travellers’ and their ancestry* (1969).

⁷ Bo Lindwall, *Anor från landsvägen* (2014).

⁸ Lindwall (2014).

⁹ Om deportationerna av ”tattare och zigenare”, se t.ex. Sebastian Casinge, ”Sjuttonhundralets deportationer av ’tartare’ och ’zigenare’”, i *Drabbrikan* nr 11 2019.

¹⁰ Denna kunskapssammanställning om den nationella minoritetens historia i Dalarna bygger i huvudsak på opublicerade uppgifter lämnade av privatforskare med tillägg ur tryckt litteratur.

¹¹ Etzler (1944), s. 50.

¹² Västerås domkapitel, A1:3.

¹³ Etzler (1944), s. 60.

¹⁴ Svea hovrätt, advokatfiskalens arkiv, renoverade domböcker, Kopparbergs län, EXId:112. För utförlig redogörelse om ärendet, se Sebastian Casinge, ”Om ’tartare’ i Dalarna under sextonhundratalet”, i *Drabbrikan* nr 20 2021.

¹⁵ Se t.ex. diskussionen i samband med Per Jönsson Hellbom Lindgrens deportation i Anne Minken, *Tatere i Norden för 1850* (2007).

¹⁶ Svea hovrätt, advokatfiskalen, EXId:112. Foto: Arkiv Digital.

¹⁷ Söderbärke fsl, C:2.

¹⁸ Sebastian Casinge, ”Ur Per Hellboms egna fickor – om attesters och intygs betydelse”, i *Drabbrikan* nr 16 2020.

¹⁹ Peter Bakker, Sebastian Casinge & Jon Pettersson, abstract till föredrag vid Baltic Sea Conference on Romani Studies 2017 och Casinge, *De resandes kulturarv*, nr 5.

²⁰ Uppgifterna om Adamsdotters liv är hämtade från pågående forskning om hennes liv av Peter Bakker, Jon Pettersson och Sebastian Casinge.

²¹ Foto: Sören Hallgren, Nordiska museet (Digitalt museum).

²² Falu rådhusrätt, A1:38.

²³ Länsstyrelsen i Stockholms län, landskontoret II, kungliga brev, D1.

- ²⁴ Falu rådhusrätt, A1:36.
- ²⁵ Foto: Sören Hallgren, Nordiska museet (Digitalt museum).
- ²⁶ Torbjörn Fogelberg, *Om glasförare under tiden omkring 1740 till 1820-talets början* (1985).
- ²⁷ Lindwall (2020), s. 79 ff.
- ²⁸ Se Fogelberg (1985), s. 13 där det redogörs för glasförarna Maria Lind och Britta Kaspersdotters resor, bl.a. i Dalarna. Bägge kvinnorna var av resandesläkt. Många av glas- och porslinsförarna blev på 1800-talet kringresande lumpsamlare för pappersbruken.
- ²⁹ *Inrikes tidningar* den 13 februari 1777.
- ³⁰ Karin Bojs, *Svenskarna och deras fäder* (2016), s. 175–76.
- ³¹ Stora Skedvi häradsrätt, AI:30 och AIII:1, 1781.
- ³² Birgitta Svensson, *Bortom all ära och redlighet* (1993), s. 78.
- ³³ *Fahlu weckoblad* den 18 oktober 1794.
- ³⁴ Mantalslängd, Kopparberg, Venjans socken 1806.
- ³⁵ *Fahlu weckoblad* den 16 oktober 1807.
- ³⁶ Foto: Dalarnas museum (Digitalt museum).
- ³⁷ Mantalslängd, Kopparberg, Järna socken 1810.
- ³⁸ Se till exempel Olaus Meijer som varit glasförare för Johannisholm och annonserade i *Fahlu weckoblad* när han kom till Falun för att skära ut hästar (den 10 april 1813).
- ³⁹ Brita Egardt, *Hästslakt och rackarskam* (1962), Lindwall (2014), s. 106. Övre Dalarna utgör ett undantag från regeln om tabuföreställningar då det där inte har ansetts vanhedrande att kastrera hästar.
- ⁴⁰ Södermanlands landskansli, protokoll den 12 september 1818.
- ⁴¹ SCB, vigselbok för Sundborns församling den 15 mars 1863.
- ⁴² Hedemora landsförsamling, Alb:1a, s. 292.
- ⁴³ Mary Barthelemy, *Spellman på dromen. På sporet av den legendariske "Fant-Karl"* (2007).
- ⁴⁴ Arvid Ulrich, "Ett ock annat om rommanspråket", i *Svenska landsmål* 1909:1, Arvid Ulrich, "Rommanispråket", i *Svenska landsmål* 1912:2, Västmanlands landskansli, DXXXVI:8, Jon Pettersson, "Vad är romanispråket? Ett ock annat om rommanespråket", i *Drabbrikan* nr 20 2021, Sebastian Casinge, "Om 'tartare' i Dalarna under sextonhundratalet", i *Drabbrikan* nr 20, 2021.
- ⁴⁵ Sebastian Casinge, "Karl Johan Algot Löfgren – 'Stor-Johan' – hans ursprung och tid i Sverige", i *Drabbrikan* nr 7 2018. Om "Stor-Johan" se *Norsk biografiskt leksikon*, https://nbl.snl.no/Karl_Johan_Fredriksen
- ⁴⁶ Anders Halldén & Lasse Johansson, "Kniv-Kalles historia", <http://www.cultur.nu/knivar/artiklar/Knivkalle%20story.htm>; Anders Halldén, *Tjuringen – Resande kniv* (2015). Utställningskatalog från Jönköpings läns museum.
- ⁴⁷ Foto av föremål: Anders Halldén. Fotografiet av "Kniv-Kalle" tillhör Lasse Johansson.
- ⁴⁸ Ewa Ljungdahl & Ola Hanneryd, *Spår av*

romer och resande – i Jämtland och Härjedalen (2017), Stefan Nolervik, ”Arvet som aldrig dör”, <https://blogg.mittmedia.se/nolervik/2013/09/25/arvet-som-aldrig-dor/>

⁴⁹ Lennart Jöhnemark, ”Ris Axelina – klok gumma i Kvarnsveden”, i *Tunum* 1999.

⁵⁰ Information och fotografi av Eli Olsson, Gagnef.

⁵¹ Lindwall (2014).

⁵² Fotografiet tillhör Göran Rogstam. Om Åsberg, kallad ”Stor-Johan”, se Per Asplund, ”Stor-Johan – den sista landsvägsriddaren”, i *Hälsingerunor* 1954.

⁵³ Muntliga uppgifter från Gunnel Malm.

⁵⁴ Engelska wikipediaartikeln ”Kalderash” med hänvisning till Ian Hancock, ”A glossary of Romani terms” och Grimes, Saunders Pittman & Grimes, *Ethnologue: Languages of the World* (1996).

⁵⁵ Illustrationen hämtad ur *Ny illustrerad tidning* 1873.

⁵⁶ *Dalpilen* den 29 november 1878.

⁵⁷ *Dalpilen* den 23 januari 1880.

⁵⁸ *Dalpilen*, den 24 och 31 juli 1885, *Faluposten*, den 1 augusti 1885.

⁵⁹ *Faluposten* den 12 februari 1887.

⁶⁰ *Tidning för Hedemora, Säter och Avesta eller Dalarnas veckoblad* den 8 mars 1887, Ludvika församling F:3.

⁶¹ *Dalpilen*, den 28 januari 1898.

⁶² *Dalpilen*, den 8 juli 1898.

⁶³ *Dalpilen* den 19 december 1899.

⁶⁴ *Falukuriren* den 29 mars 1901.

⁶⁵ Arvid Ulrich, ”Ett ock annat ur sigenarspråket”, i *Svenska landsmål* 1909:1 och 1912:2.

⁶⁶ Fotografier och uppgifter förmedlade av Eli Olsson, Gagnef.

⁶⁷ *Dagens Nyheter* den 5 december 1935 och Birgitta Svensson, *Bortom all ära och redlighet* (1993), s. 174.

⁶⁸ Andrej Koljarchuk, ”State, experts, and Roma: Historian Allan Etzler and pseudo-scientific racism in Sweden”, i *Scandinavian Journal of History* 45:5, 2020.

⁶⁹ *Dalpilen* den 16 januari 1912.

⁷⁰ *Förslag till lösdrivares behandling*, SOU:1923:2.

⁷¹ Jan Railhe, ”Det mörka arvet. Hembygdsförbundets folktypsundersökningar i Dalarna 1932–1938”, i *Dalarna* (2006).

⁷² Bertil Lundman, ”Ein orientalisches Rassenelement der Schwedischen Bevölkerung” i *Zeitschrift für Rassenkunde* (1935).

⁷³ Bertil Lundman, ”Ziegenurnachkommen in Dalarna (Schweden)”, i *Volk und Rasse*, september 1938, Heft 9.

⁷⁴ Socialstyrelsens inventering av ”tattare” och ”zigenare” (Riksarkivet).

⁷⁵ Arvid Bergman, ”Tattarinventeringen 1934–1944”, i *Drabbrikan* nr 15 2020.

- ⁷⁶ Sökning på <https://app.raa.se/open/fornsok/lamning-query> 20210416 på sökorden ”tattar*”, ”skojar*”, ”resandefolk”, ”zigen*”, ”romer”.
- ⁷⁷ Sökningar på <https://placename.isof.se/PlaceNamePublic/place-names> 20210416.
- ⁷⁸ Amsbergs kapellförsamling AI:9.
- ⁷⁹ Inlägg av Roger de Robelin den 7 oktober 2005 på Anbytarforum under resandesläkter: Korsgård.
- ⁸⁰ Östhammar rådhusrätt och magistrat, DI:4
- ⁸¹ Maximilian Andersson, *Vesterdalarnes* (1855).
- ⁸² Kopparbergs landskansli, EV:2.
- ⁸³ Kungliga Maj:t, Kollegiers mfl skrivelser, Överståthållarens skrivelser, vol 24.
- ⁸⁴ Ingrid Martins Holmberg (red), *Vägsälens kulturarv – kulturarv vid vägsäl. Om att skapa plats för romer och resande i kulturarvet* (2014).
- ⁸⁵ Gunnar Broberg, *Statlig rasforskning. En historik över Rasbiologiska institutet* (1995).
- ⁸⁶ Lindwall (2014), s. 68.
- ⁸⁷ Jan Railhe, *Det mörka arvet* (2011).
- ⁸⁸ Railhe (2006).
- ⁸⁹ Fotografierna tillhör Mockfjärds hembygdsförening.
- ⁹⁰ Fotografierna tillhör Transtrands hembygdsförening.
- ⁹¹ Muntliga uppgifter från Margit Lenman.
- ⁹² Fotografiet från barnens dag förmedlad av Eli Olsson, Gagnef.
- ⁹³ Uppgift från Näs Olle Tranberg med hänvisning till <https://www.youtube.com/watch?v=ZMuSUq2LhUY>
- ⁹⁴ Mary Barthelemy, ”Halteguttens musikk-proviens” (opublicerat manus för Värmlands museum, 2017).
- ⁹⁵ Ralf Novák-Rosengren & Marie Länne Persson, *Romanifolkets visor* (2011).
- ⁹⁶ Institutet för språk och folkminnen, K. P. Lefflers uppteckningar. Tips från Per-Ulf Allmo.
- ⁹⁷ Fotografiet av Erlandsson med fiol tillhör Musikmuseet. Fotografiet av Jularbo är taget av bygdefotografen John Alinder (Digitalt museum, Upplandsmuseet).
- ⁹⁸ Nordiska museets frågelista nr 78, ”Tattare”, KU 8469.
- ⁹⁹ Nordiska museets frågelista nr 135, ”Zigenare”, E.U.32282. Uppgiftslämnaren flyttade 1921 från Falun till Avesta där han var skriven till efter 1950. Fotografierna på s. 40–41 sannolikt tagna av uppgiftslämnaren.

1892-11

Intagning

12	gms	Johann Torkbröst	12
25	gms	Fiskblomster	25
1	gms	Smjältmjölk	6
6	gms	Utherrulliga Jonsröppor	15
10	gms	Uscutia Dalis	30
10	gms	Vallinmadröppor	20
3	gms	Bruvasser	5
1	gms	Hörsimpatron	5
3	gms	Brahmastimar	40
200	gms	Taf Vallinm	10
		allt i allmänhet i en flaska	75
		intages en tisdag 3 dagar sedan	40
			10
			10
			13

Region Dalarna – Kultur och bildning
 Box 712, 91 29 Falun
 Myntgatan 2, Falun

www.regiondalarna.se